

TURKSOY
Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

Z. B. YAVDOV ADINA
ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTITUTU

**ƏHMƏD ZƏKİ VALİDİ TOĞANIN
ANADAN OLMASININ
120 İLLİYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ
BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

(BAKİ, 28 - 30 APREL 2010-cu il)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MƏDƏNİYYƏT VƏ TURİZM NAZİRLİYİ**

**M.F.AXUNDOV ADINA AZƏRBAYCAN
MİLLİ KİTABXANASI**

**TÜRKSOY
ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ TƏŞKİLATI**

**AMEA-nın akad. Z.M.BÜNYADOV ADINA ŞƏRQŞÜNASLIQ
İNSTITUTU**

**ƏHMƏD ZƏKİ VALİDİ TOĞANIN
ANADAN OLMASININ
120 İLLİYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ
BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

(Bakı, 28-30 aprel 2010-cu il)

Bakı - 2010

Redaktor və buraxılışa məsul:

K.Tahirov

Tərtibçi:

Ə.Cəfərova

Əhməd Zəki Validi Toğanın anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfrans (Bakı, 28-30 Aprel 2010-cu il) /red. və bur. məs. K.Tahirov; tərt. Ə.Cəfərova; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2010.- 93 s.

© M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, 2010

**Əhməd Zəki Validi Toğanın anadan olmasının 120
illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın
məruzəçilərinin siyahısı:**

1. Kərim Tahirov - Azərbaycan Milli Kitabxanasının direktoru, fəlsəfə elmləri doktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi

2. Sevdə Məmmədaliyeva - Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm nazirinin müavini, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

3. Düsen Kaseinov - Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Genel Sekreteri

4. Gövhər Baxşəliyeva – AMEA-nın akad. Z.M.Bün-yadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru, millət vəkili, filologiya elmləri doktoru, professor

5. Tuncel Acar - Milli Kütüphanə başkanı, Türkiyə

6. Эмиров Айдар - директор крымскотатарской библиотеки им. И.Гаспринского

7. İsenbike Toğan - Türkiyə Bilimler Akademisi, professor doktor

8. Tofiq Hacıyev - Bakı Dövlət Universitetinin Tür-kologiya kafedrasının müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

9. Уалтаева Алтун - научный сотрудник Инсти-тута Истории и этнологии им. Ч.Валиханова, Казахстан

10. Ибрагимов Азат - директор Национальной библиотеки им. А.-З.Валиди Республики Башкортостан, г.Уфа

11. Киреев Ильдар - заведующий отделом руко-писных и редких изданий Национальной библиотеки им. А.-З.Валиди Республики Башкортостан, г.Уфа

12. Mirzə Ənsərli - AMEA akad. Z.M.Bün-yadov adı-na Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi işçisi

Kərim Tahirov,
M.F.Axundov adına Azərbaycan
Milli Kitabxanasının direktoru,
Əməkdar mədəniyyət işçisi,
fəlsəfə doktoru

ƏHMƏD ZƏKİ VALİDİ TOĞAN - 120

Əsası 1992-ci ilin yazında İstanbul şəhərində türkdilli dövlətlərin Mədəniyyət nazirlərinin birinci görüşü zamanı qoyulan TÜRKSÖY təşkilatının əsas məqsədi türkdilli xalq və ölkələr arasında dost münasibətlərin və qarşılıqlı anlaşmanın qurulması, türkdilli xalqların ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətinin öyrənilməsi sahəsində elmi araşdırmaların intensivləşdirilməsi, öz xalqlarının milli tarixinin, doğma dilinin, ədəbiyyatının mədəniyyətinin yeni nəsil tərəfindən öyrənilməsinə dəstək olmasıdır.

16 oktyabr 2009-cu ildə Bakıda TÜRKSÖY-un Daimi Şurasının XXVI toplantısının açılış mərasimində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm naziri Əbülfəs Qarayev bir daha qeyd etdi ki, yarandığı gündən bu günə kimi bu təşkilat Avrasiyanın türkdilli arealı çərçivəsində milli dil, tarix, mənəvi irs və müasir mədəniyyət və incəsənət yaxınlığı ilə birləşən ölkə və xalqların regional mədəni əməkdaşlığını çox böyük uğurla həyata keçirib.

TÜRKSÖY hər dəfə öz toplantısını ən əlamətdar hadisələrin və tədbirlərin qeyd olunduğu bir vaxta salır. 2010-cu ili TÜRKSÖY görkəmli şərqşünas alim, türkoloq Əhməd Zəki Validi Toğan ili elan edilib və biz çox şadiq ki, bu gün M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında görkəmli alimin anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransa yığılmışıq. Adı dünya şöhrətli türkoloq alimlər: Adnan Adıvar, Fuad Körpülüzadə ilə birgə çəkilən Əhməd Zəki Validi Toğanın xatirəsinə həsr

edilmiş belə silsilə tədbirlərin birincisi artıq Qazaxıstanda keçirilib və inanıram ki, hələ bir çox türkdilli ölkələrdə bu görkəmli alim yad ediləcəkdir.

Keçdiyi çətin və mürəkkəb həyat yoluna nəzər saldıqda, bu böyük insanın nə dərəcədə çoxşaxəli yara-dıcı-lığa malik olduğunun şahidi olururuq.

Öz ilk təhsilini doğma aulu Quzyanda, ata və dayısının mədrəsəsində alan Zəki Validi Toğan müsəlman məktəbində müəllimlik etməkdən başlamış və dünya şöhrətli türkoloq, islamşünas-alim kimi yetişə bilmişdir. İyirmi altı yaşında olanda artıq onu, dünya şöhrətli şərqşünas alim Bartold yüksək qiymətləndirmiş və öz həmkarı kimi qəbul etmişdir.

Ömrünün bir dövrünü başqırd xalqının azadlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş bu insan, Rusiyada, Orta Asiyanın ucsuz-bucaqsız çöllərində, İranda, Hindistanda daha sonralar Avropada olmuş, ən yüksək vəzifələrdə çalışmış, ancaq tezliklə o yüksək pillələri tərk etmişdir. Çünki, təbiətə çox yüksək istedadla və qabiliyyətə malik bu insan elm adamı olduğunu dərk edir, öz həyat yolunu elmdə görür. Elmi axtarışlara olan maraq və həvəs, demək olar ki, ehtiras Zəki Validini heç vaxt, hətta siyasi fəaliyyətinin ən gərgin vaxtlarında belə rahat buraxmır, bir dəqiqə boş vaxtı olanda səyahətləri zaman əldə etdiyi əlyazmaların tədqiqi ilə məşğul olurdu. Bir çox Şərq dillərini, türk dilinin dialekt və şivələrini dərinlən bilməsi bu işdə onun işini çox asanlaşdırırdı.

1914-cü ildə Türkünstanda türk xalqının tarixi ilə bağlı aşkar etdiyi əlyazmalar dünya oriyentalistika tarixində mühüm hadisə oldu. Bu tapıntısı ilə o, artıq rus və dünya alimlərinin diqqətini özünə cəlb edə bildi. Apardığı araşdırmalara, tədqiqatlara, sanballı faktlara əsaslanaraq yazdığı tarix, etnoqrafiya və ədəbiyyat haqqında elmi məqalələrinin əsas məqsədi həm öz həmvətənlərini, həm də Qərb türkoloqlarını türk xalqının əsl tarixi ilə tanış etmək idi. Və əminliklə

demək olar ki, həyatının müxtəlif dövrlərində ağır təzyiqlərə, sıxıntılara məruz qalan bu fədakar insan elmi fəaliyyətini daim davam etdirərək dünya oriyentalistika tarixinə bəxş etdiyi sanballı monoqrafiya, məqalə və araşdırmaları ilə bu məqsədinə nail olmuşdur.

“Türk və tatar tarixi”nin ilk cildini 1912-ci ildə nəşr etdirən alim bu əsərinə görə Kazan Universiteti Tarix və Arxeologiya Cəmiyyətinin üzvlüyünə qəbul edilir. Daha sonralar onun “Tarix metodologiyası”, “Bu günkü Türküstan və yaxın keçmişi”, “Xatirələr”, “Tarixdə üsul”, “Ümumtürk tarixinə giriş”, “Türkün müqəddəratı” kimi sanballı əsərlər nəşr etdirir.

Bu istedadlı alimin Azərbaycan xalqına xüsusi məhəbbəti olmuş, bu xalqın tarixinə, etnoqrafiyasına, mədəni həyatına aid elmi məqalələr həsr etmişdir. O, 1927-ci ildə “Azərbaycan etnoqrafiyasına dair” elmi araşdırmalarını nəşr etdirmişdir. Bu əsərin miladdan sonra Azərbaycan xalqının tarixini və toponimikasını öyrənməkdə rolu böyükdür. Zəki Validi Toğanın “İslam Ensiklopediyası”nda nəşr etdirdiyi “Azərbaycan” məqaləsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu əsər Azərbaycan tarixini özündə mükəmməl əks etdirir və milli tariximizlə maraqlanan tədqiqatçılar üçün maraqlı bir vəsaitdir.

Zəki Validi Toğanı bir şəxsiyyət kimi formalaşdıran bir cəhətdə də vardır ki, o da onun türk olmasıdır. Bu onun elmi fəaliyyətinə xüsusi məna verir. Ona qədər də türk tarixi üzrə türk alimləri olmuşdur. Ancaq aparıcı yeri əsasən türk olmayan alimlər tuturdu. Toğanın türk tarixi elmində səhnəyə çıxması ilə bu elmin öyrənilməsində mühüm məqamlar ortaya çıxdı.

Türk milləti çox xəşbəxtədir ki, belə bir alimi var. Ona görə ki, ucsuz-bucaqsız türk tarixini öyrənmək və dünya miqyasında işıqlandırmaq üçün tarix elmimizin əsli türk olan, tədqiqatların yeni metodikasını bilən Əhməd Zəki Validi Toğan kimi alimlərə böyük ehtiyacı var.

Azərbaycan həmişə türkçülüyn, türkçülük, turançılıq ideologiyasının önündə getmişdir. Bu mənada ilk türkoloji qurultayın da 1936-cı ildə Bakıda keçirilməsi, məhz repressiyaların, terrorun tüğyan etdiyi bir vaxtda keçirilməsi də təsadüfi deyildi. Keçmiş sovetlər birliyində Azərbaycan həmişə türkçülük əhvali-ruhiyyəsinin közərtdiyi bir məkan olmuşdur.

Belə hesab edirəm ki, görkəmli türkoloq-alim Əhməd Zəki Validi Toğanın 120 illik yubiley tədbirlərinin Bakıda keçirilməsi əlamətdar hadisədir. Bu tədbirə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri, görkəmli türkoloq alim, prof. Tofiq Hacıyev, AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru prof. Gövhər xanım Baxşəliyevanın və digər türkoloq alimlərin iştirakı bu tədbirin möhtəşəmliyindən xəbər verir.

Tədbirin Azərbaycan Milli Kitabxanasında keçirilməsi də təsadüfi deyildir. Əhməd Zəki Validi Toğan kitabları çox sevirdi, kitab onun üçün hər şey idi, kitabla baş-başa qaldığı günlərini ömrünün ən xoş anları hesab edirdi. Bu mənada onun yubiley tədbirlərinə məhz milli kitabxananın ev sahibliyi etməsi xüsusilə əlamətdardır.

Biz də bu tədbirin təşkilatçısı olduğumuz üçün böyük fəxarət hissi keçiririk. Mən ilk növbədə görkəmli türkoloq alimin qızını - professoru salamlayıram, onun qarşısında baş əyirəm və Validi ocağının ənənələrini davam etdirdiyinə görə ona təşəkkürümüzü bildirirəm. Belə bir tədbirin bizim kitabxanada keçirilməsinə şərait yaratdıqlarına görə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm naziri cənab Əbülfəs Qarayevə, TÜRKSOY təşkilatına və onun rəhbəri Dusen bəy Kaseinova və türkdilli ölkələrin təmsilçilərinə minnətdarlığımı bildirirəm. Türkiyədən, Qazaxstandan, Başqırdstandan, bizə qonaq gələn türkoloq-alimlərə “xoş gəlmisiniz” deyirəm.

Bu tədbirin keçirilməsində bizə mənəvi dəstək göstərən AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutuna və həmin təşkilatın rəhbəri, millət vəkili Gövhər xanım Baxşəliyevaya təşəkkür edirəm.

Əhməd Zəki Validi Toğan və onun kimi fədakar türkoloqlar yaşayıb-yaratdıqları dövrdə türkçü, turançı olduqlarına görə həmişə təqib olunmuş, məhrumiyyətlərə düşər olmuşlar. Şükürlər olsun ki, bu gün xalqlarımız azadlıq əldə etmişlər və heç bir qorxu-ürkü olmadan bir vaxtlar adlarını çəkməyə belə qorxduğumuz aydınlarımız barədə bolluca danışa bilir, onları yad edə bilirik.

Bugünkü beynəlxalq konfransı açıq elan etməkdən böyük şərəf duyduğumu bildirərək bir arzumı ifadə etmək istəyirəm ki, Tanrı bu imkanı bizlərə, sizlərə və bütün türk xalqlarına çox görməsin!

İndi isə sizlərin icazəsilə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi adından konfransımızı salamlamaq üçün sözü Mədəniyyət və Turizm nazirinin müavini, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Sevdə xanım Məmmədəliyevaya verirəm.

Sevda Məmmədəliyeva,
Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət
və Turizm nazirinin müavini,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Hörmətli tədbir iştirakçıları, hörmətli qonaqlar! Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi adından və şəxsən cənab nazirimiz Əbülfəs Qarayevin adından TÜRKSÖY təşkilatının rəhbərliyini, bizim dəvətimizi qəbul edərək du tədbirə qatılan türkdilli ölkələrin milli kitabxanalarının direktorlarını, digər qonaqları və bütün tədbir iştirakçılarını səmimi salamlayıram. TÜRKSÖY təşkilatı yarandığı ilk gündən həmişə türkdilli xalqların mədəniyyətlərinin inteqrasiyası, mədəni dəyərlərinin tədqiqi və təbliği istiqamətində dəyərli addımlar atır. Bu yöndə atılan dəyərli addımlardan biri də son illərdə ortaq dəyərlərimizin tədqiqi, təbliği və tanıtılmasında əhəmiyyətli rol oynayan türk dünyasının işıqlı ziyalılarının yubileylərinin bütün türkdilli ölkələrdə təntənəli şəkildə qeyd olunmasından ibarətdir.

TÜRKSÖY təşkilatı 2010-cu ili “Əhməd Zəki Validi ili” elan etmişdir və bu gün biz sizinlə türk dünyasının işıqlı şəxsiyyətlərdən biri olan, başqırd xalqının böyük oğlu, görkəmli türkoloq-alim professor Əhməd Zəki Validi Toğanın anadan olmasının 120 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransda iştirak edirik.

Mən, fərsətdən istifadə edərək gərgin iş qrafikinə olmasına və səhhətindəki problemlərə baxmayaraq zəhmət çəkib Bakıya gələrək bu beynəlxalq konfransda iştirak edən və öz iştirakilə tədbirimizi daha da zənginləşdirən Əhməd Zəki Validinin qızı prof. İsenbikə Toğana xüsusi təşəkkürümü bildirirəm.

Əhməd Zəki Validi Toğan böyük ürəkli türkoloq-alim idi, onun üçün türkcülük, türk xalqlarının mədəni dəyərlərinin tədqiqi və öyrənilməsi həyat amalı idi, qeyrət mə-

sələsi idi və ona görə də böyük alim bütün mənalı ömrünü bu işə həsr etmişdir. Belə işıqlı insanlar heç vaxt unudulmurlar və yaddan çıxmırlar. Validi Toğanın əsərləri, onun dəyərli araşdırmaları bu gün də öz təsirini itirməyib və aktu-aldır. Onun Azərbaycan haqqında yazdıqları xüsusilə maraq doğurur və azərbaycanlı türkoloqlar tərəfindən maraqla öyrənilir və təhlil olunur. İnanıram ki, bu gün burada çıxış edən hər bir azərbaycanlı alim dönə-dönə Validinin irsinə müraciət edəcək və ondan bəhrələnəcəklər.

Biz, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi olaraq TÜRKSÖY təşkilatının bu təşəbbüsünü alqışlayırıq və fəxr edirik ki, həmin təşəbbüsə ilk qoşulan müəssisələrdən biri də Azərbaycan Milli Kitabxanasıdır. Məlumat üçün bildirirəm ki, son üç il ərzində bizim milli kitabxanamız çoxlu sayda beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi məkana çevrilmişdir. Konfransın işində Tofiq Hacıyev, Gövhər xanım Baxşəliyeva, Abuzər Xələfov kimi görkəmli alimlərin iştirakı bu tədbirin möhtəşəmliyindən xəbər verir.

Bir daha Sizləri ürəkdən təbrik edirəm və konfransın işinə uğurlar diləyirəm!

Düsen Kaseinov,
Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
(TÜRKSOY) Genel Sekreteri

**Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)
Genel Sekreteri Mirza Fatali Ahundov Azərbaycan Milli
Kütüphanesinde yapılan Uluslararası Zeki Velidi Togan
Konferansı Katılımcılarına Mesajı**

Değerli Katılımcılar!

Başkurdistan Cumhuriyeti'nin kurucularından ve Yirminci asrın en tanınmış tarihçilerinden Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan adına gerçekleştirilen uluslararası konferans vesilesiyle sizleri saygıyla selamlarım.

Bildiğiniz gibi 1993 yılında kurulan Uluslar Arası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Türk kökenli halklar arasında UNESCO işlevini yürüten uluslararası bir kuruluştur. TÜRKSOY'un amacı; türk kültürünü, tarihini, dilini, sanatını, gelenek ve göreneklerini araştırmak ortaya çıkarmak, geliştirmek korumak ve gelecek kuşaklara aktararak kalıcı kılmaktır. Bu amaçtan hareketle TÜRKSOY bugüne kadar pek çok bilimsel toplantı düzenlemiş, eserler yayınlamış, opera günleri, şairler, heykeltıraşlar, ressamlar ve fotoğrafçılar buluşmaları gibi sanatsal etkinlikler gerçekleştirmiş, üye ülkelerde ve dünyanın önemli merkezlerinde ortak Türk kültürünün tanıtılması için çalışmalar yapmıştır.

Son dönemde Türksoy olarak biz Türk kültürünün dünyadaki konumunu ve rolünü belirlemek amacıyla, Türk halklarının zengin kültürünü sadece Türk dünyasında değil, aynı zamanda tüm dünyaya tanıtılması için yeni girişimler başlatılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda, “Nevruz Bayramı” bu yıl ilk defa resmi olarak Paris’te UNESCO merkez binasında ve Strasburg’da kutlandı. Türksoy üyesi altı ülkeden iki yüz elli sanatçının katılımıyla geçtiğimiz yıl Bişkek-Almatı-Ankara ve Bakü’de gerçekleştirilen Köroğlu operası bu yıl birinci İstanbul opera festivali çerçevesinde Avrupa kültür başkenti İstanbul’da sahnelenecektir. Sekiz TÜRKSÖY üyesi ülkeden 19 başarılı konservatuar öğrencisinde kurulu TÜRKSÖY Gençlik Oda Orkestrası Temmuz 2010 tarihinde Almanya’da Wagner Festivaline Türk dünyasını temsil edecektir. Strazburg’da Avrupa Konseyi binasında TÜRKSÖY resim sergisi ve TÜRKSÖY Kuarteti konseri gerçekleştirilecektir. 2011 yılında ise, “Nevruz Bayramı”nın New-York’ta Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda kutlanması için hazırlıklar yürütülmektedir.

TÜRKSÖY teşkilatı, doğumunun 120. yılı vesilesiyle 2010 yılını Ahmet Zeki Velidi Togan yılı ilan etmiştir. Bu çerçevede 21 Aralık 2009 tarihinde İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü’nde “Ahmet Zeki Velidi Togan’ı Anma Günü”, 1 Şubat 2010 tarihinde Başkurdistan’ın başkenti Ufa’da basın toplantısı, 10 Mart’ta Kazakistan’ın Almatı şehrinde “Uluslararası Zeki Velidi Togan Bilgi Şöleni”, 27 Nisan’da Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü’nde “Ahmet Zeki Velidi Togan ve Türklük Bilim Mirası Konferansı” düzenlenmiştir. Bu yılın sonuna kadar, TÜRKSÖY üyesi ülkelere bu tür etkinlikler devam edecektir.

Bu gün ise, Mirza Fatali Ahundov Azerbaycan Milli Kütüphanesi’nde Uluslararası Zeki Velidi Konferansı için değerli devlet ve bilim adamları bir araya toplanmışlardır. Bu uluslararası Konferansla, değerli bilim adamımızı sizlerle bir kez daha anmaktan mutluluk duyacağız. Zeki Velidi’nin Azerbaycan, Orta Asya tarihi ve coğrafyası alanındaki çalışmaları Türk kültürü ve tarihine yapmış olduğu değerli katkıları bir kez daha hatırlanacaktır.

Türk dünyasının kıymetli şahsiyetlerinden birini anmak üzere bir araya geldiğimiz etkinliğin organizasyonunda bizlere ev sahipliği yapmasından dolayı Azerbaycan Cumhuriyeti Kùltür ve Turizm Bakanlıđına, Mirza Fatali Ahundov Azerbaycan Milli Kùtùphanesi yöneticilerine, organizasyon komitesine ve siz deđerli katılımcılara teŗekkùr eder, bu vesileyle sizlere řahsım ve TùRKSOY teŗkilatı adına en derin saygılarımı sunarım.

Gövhər Baxşəliyeva,
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru,
millət vəkili, filologiya elmləri
doktoru, professor

ƏHMƏD ZƏKİ VALİDİ TOĞANIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

XX əsrdə türk xalqlarının istər qədim və orta əsrlər, istərsə də müasir tarixinin öyrənilməsində dünyanın aparıcı elmi mərkəzlərində və təhsil müəssisələrində çalışan görkəmli tədqiqatçı-alimlərlə bərabər, Türkiyədə müasir türk tarixşünaslığının banilərindən biri sayılan prof. dr. Əhməd Zəki Validi Toğanın (1890, Başqırdıstan - 1970, İstanbul) da özünəməxsus rolu olmuşdur.

Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra şərqşünaslıq elminin bir sahəsi olan türkologiyanın inkişafına dövlət səviyyəsində diqqət yetirilməyə başlandı. M.K.Atatürkün təşəbbüsü ilə Türk Dil Qurumu və Türk Tarix Qurumu kimi elmi mərkəzlər təsis edildi.

Yeni hökumət gənc alimləri Avropanın nüfuzlu universitetlərinə və elmi-tədqiqat mərkəzlərinə göndərərək onların inkişafına xüsusi qayğı göstərməyə başladı. 1920-1940-cı illərdə Türkiyə Cümhuriyyətində, xaricdə təhsil alıb qayıtmış gənc alimlərin türk xalqlarının tarixinə və mədəniyyətinə aid apardıqları tədqiqatların nəticələri olan sanballı əsərlər ortaya çıxdı. Bu illərdən sonra Türkiyənin orta və ali təhsil məktəblərində tədris zamanı istifadə olunan əsərlərin əksəriyyəti ölkədə yetişmiş gənc alimlərin apardıqları araşdırmaların məhsulları idi.

Avropada təhsil alıb Türkiyəyə qayıdaraq fəaliyyət göstərən tədqiqatçı-alimlərlə yanaşı, Rusiyada 1917-ci ildə baş vermiş bolşevik çevrilişindən sonra 1917-1922-ci illər

arasında qırmızı terrordan xilas olmaq üçün Azərbaycandan, Şimali Qafqazdan, İtil-Uraldan, Krımdan, Türkünstandan və Rusiyanın başqa bölgələrindən də Türkiyədə çoxlu sayda millətçi ziyalılar da pənah gətirmişdi. Belə ziyalı şəxslərdən biri də Əhməd Zəki Validi Toğan olmuşdur.

Prof. dr. Əhməd Zəki Validi Toğan 1890-cı il dekabrın 10-da Başqırdistanın Sterlitamak mahalının Küzən kəndində anadan olmuşdur. Onun ata nəslı bu kəndin qədim sakinlərindən olub böyük nüfuz sahibi idilər. Molla Ağa da deyilən Əhməd Zəki böyüdükdən sonra atasından gələn Validi soyadını seçmişdir (1935-ci ildə Toğan soyadını da qəbul etmişdir). Onun ana tərəfi də oxumuş bir ziyalı nəslı idi. Zəki Validinin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ana tərəfinin də təsiri böyük olmuşdur.

O, ilk və orta təhsilini əvvəl atasının Küzəndəki, dayısının Ütəkdəki mədrəsələrində alaraq ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Mükəmməl ali təhsil almaq üçün o, Orenburq və Həştərxan şəhərlərindən keçərək Kazana gəlir. Artıq rus dilini bilən Əhməd Zəki 1912-ci ildə burada qeyri-ruslar üçün açılmış «Müəllimlər Məktəbi»nə daxil olmaq üçün imtahanlara hazırlaşır və eyni zamanda Kazan Universitetində şərq dillərinin filologiyasına dair mühazirələri də dinləməyə başlayır. Zəki Validi ali təhsilini uzun müddətdən sonra, yəni 1932-1935-ci illərdə Vyanada tamamlayır. Hələ Kazanda olan vaxtlar məşhur şərqşünaslar M. Aşmarin və N. Katanovla yaxından tanış olan Zəki Validi onların təşəbbüsü ilə elmi axtarışlara başlayır və nəticədə “Türk və tatar tarixi”nin ilk cildini 1912-ci ildə Kazanda nəşr etdirir. Bu əsərə görə o, Kazan Universiteti Tarix və Arxeologiya Cəmiyyətinin üzvlüyünə qəbul edilir və 1913-cü ildə Kazan Universiteti, 1914-cü ildə isə Rusiya EA tərəfindən Fərqanə və Buxara bölgələrinə elmi ezamiyyətlərə göndərilir. Burada dəyərli materiallar toplayan, elmi jurnallarda məqalələr çap etdirən Zəki Validi 1912-1913-cü illərdən etibarən

“Manas” dastanı və XIV əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi və filosofu İbn Xəldunun həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə məşğul olur.

1914-cü ildə Birinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra onu orduya səfərbərliyə alırlar, lakin dostlarının köməyi ilə səfərbərlikdən saxlanılır. Bundan sonra o, çoxdan hazırlaşdığı “qeyri-rus məktəblərində rus dili müəllimi” ixtisasından imtahan verir və dəvət edildiyi Ufa şəhərinə gedərək “Osmaniyyə” mədrəsəsində türk tarixi ilə türk xalqlarının ədəbiyyatı tarixindən dərs deməyə başlayır. Zəki Validi burada müəllimlik etməklə yanaşı, siyasi fəaliyyətə də başlayır və Dumaya üzv seçilmiş türk-müsəlman deputatları ilə xalq arasında əlaqə yaradan Büroya Ufadan nümayəndə seçilir və 1915-ci ilin sonlarında Peterburqa gəlir. O, burada olarkən həm başqa bölgələrdən seçilmiş təmsilçilərlə yaxından tanış olur, həm də Rusiyanın daxili vəziyyətini öyrənməyə çalışır. Zəki Validi 1917-ci il noyabrın 10-da qurulan Milli Başqırd hökumətinin Müdafiə və Daxili İşlər naziri olur. Ancaq 1918-ci il yanvarın 18-də Orenburq bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra o, həbs olunur. Bir neçə aydan sonra, yəni 1918-ci il aprelin əvvəllərində qazax və başqırdların Birləşmiş Milli Qüvvələri Orenburqu bolşeviklərin əlindən geri aldıqdan sonra Zəki Validi həbsdən xilas ola bilir. O, 1918-ci il iyunun 7-də Milli Başqırd hökumətini yenidən bərpa etməyə nail olur. Onun qurduğu bu hökumət 1920-ci il iyunun 29-na qədər həm sovetlərlə, həm də ağ-qvardiyaçılarla müəyyən tarazlıq saxlaya bilər. Lakin Leninin başqırd ordusunun ləğv edilib başqa qüvvələrlə birləşdirilməsi qərarından sonra Milli Başqırd hökumətinin fəal üzvlərindən biri olan Zəki Validi və bəzi dostları artıq sovet qırmızı terrorunun uzaqda olmadığını hiss edərək mübarizələrini Türkünstanda davam etdirmək qərarına gəlirlər. 1920-ci il iyunun 29-da Zəki Validi bir neçə yaxın silahdaşı ilə gizlincə Türkünstana yola düşür. Onun bolşeviklərə qarşı Tür-

küstandakı mübarizəsi üç ilə qədər davam edir (1920-1922-ci illər). Burada olarkən o, təhlükəsizlik məqsədilə tez-tez yerini dəyişməyə məcbur olmuşdur. Bu dövrdə hətta gizli olaraq Bakıda olmuş və burada Kommunist İnternasionalının İcraiyyə Komitəsinin və RK (b)P MK Siyasi Bürosunun qərarı ilə keçirilən Şərq Xalqlarının Birinci Qurultayında 1920-ci il sentyabrın 1-dən 7-dək iştirak etmiş tatar-başqırd nümayəndələrinə dəyərli məsləhətlər vermişdir. Zəki Validi Türküstanda Basmaçılıq hərəkatının rəhbərlərindən biri kimi bolşeviklərə qarşı silahlı mübarizə aparmaqla yanaşı, gəzdirdiyi yerlərdə elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmağa da vaxt tapırdı.

Onun bu dövrdə topladığı qiymətli əlyazmalar və apardığı araşdırmalar sonralar Avropada və Türkiyədə yazıb nəşr etdirdiyi kitab və məqalələrin əsasını təşkil edir.

Artıq Sovet Rusiyasının qoşunları ilə mübarizə aparmağın mümkün olmadığını görən Zəki Validi ən yaxın silahdaşlarından biri olan Fəth əl-Qədir Süleymanov (sonralar Əbdülqədir İnan kimi tanınacaq. O, Türkiyədə ali təhsil almış və elmi tədqiqatla məşğul olaraq Ankarada universitetlərdən birinin professoru kimi dərs demişdir) ilə 1923-cü il fevralın 21-də İrana keçir və Əfqanıstan yolu ilə Hindistana gəlir. Onlar bir müddət burada qaldıqdan sonra 1923-cü il noyabrın 1-də gəmi ilə Bombeydən Türkiyəyə yola düşürlər. Lakin vizaları olmadığı üçün ölkəyə buraxılmırlar və yenidən İzmir yolu ilə Avropaya gedirlər. Zəki Validi və dostu Əbdülqədir İnan əvvəl bir müddət Parisdə, sonra isə Berlində yaşamaqlı olurlar. O, Berlinə gəlib çıxana kimi keçirdiyi şəhərlərdə olan kitabxana və arxivlərdə araşdırmalar apararaq türk tarixinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə aid qiymətli mənbələri üzə çıxarıb toplamışdır.

1925-ci il martın əvvəlində Türkiyənin o zamankı Maarif naziri doktor Rza Nur Berlində olarkən Zəki Validi ilə görüşür və onu Türkiyəyə dəvət edir. Bu dəvəti qəbul

edən Zəki Validi və dostu Əbdülqədir İnan 1925-ci il mayın 10-da Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərinə gəlirlər.

Zəki Validinin Türkiyədə yaşadığı dövrü iki hissəyə bölmək olar: birinci-1925-1932; ikincisi- 1939-1970-ci illər (vəfatına qədər). O, 1927-ci ildə İstanbula gəlir və İstanbul Universitetində müəllimlik etməyə başlayır. Dərs keçdiyi zaman oxuduğu mühazirələri dəşbasması və litoqrafiya üsulu ilə çap etdirməyə də nail olur.

Onun həyatında dərin iz buraxmış hadisələrdən biri də 1932-ci ilin iyulunda Ankarada keçirilən Türk Tarix Qurumunun birinci qurultayı olmuşdur. Baxışlarına görə onu burada tənqid etsələr də, fikirlərinin üstündə möhkəm dayanır. Hətta ona burada ali universitet təhsili olmadığına görə “cahil” damğası vuranlar da tapılır. Bütün bu haqsız tənqidlərə dözə bilməyən Zəki Validi 1932-ci il iyulun 8-də İstanbul Universitetində tutduğu vəzifədən istefaya çıxdığını bildirir və ləngimədən ali təhsilini tamamlamaq və doktorluq dissertasiyası müdafiə etmək üçün Vyana gedir.

O, Vyana Universitetində həm universitet təhsilini tamamlayır, həm də 1935-ci il iyunun 7-də “İbn Fədlanın səyahətnaməsi” mövzusunda doktorluq işini müdafiə edir. Zəki Validinin müdafiə etdiyi doktorluq işi o dövrdə öz dəst-xətti ilə seçilən məşhur şərqşünaslar (Ord. prof. dr. A.Hold-Ferneck, Ord. prof. pr. D.Kralik, Ord. prof. dr. J.Sölch, A.Dopssh, V.Koppers, Seif, Geiger və b.) tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Doktor Zəki Validi əvvəl Bonn, sonra Qettingen Universitetində “Orta Asiya tarixi və islamıyyət” mövzusunda mühazirələr oxuyur. Artıq 1939-cu ildə onun “İbn Fədlanın səyahətnaməsi” əsəri alman dilində Leypsiqdə çapdan çıxır və “Əl-Biruni” əsəri isə ingilislər tərəfindən nəşrə hazırlanır. O, eyni zamanda türk və alman dillərində nəşr olunan elmi jurnallarda bir neçə məqalə də çap etdirir. Zəki Validi bu

illərdə Türkiyə Cümhuriyyətində qəbul olunmuş yeni soyad qanununa görə özünə Toğan soyadını seçmişdir.

1939-cu il sentyabrın 1-də Türkiyəyə qayıdan Ə.Zəki Validi Toğan İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində türk tarixi üzrə professor təyin edilir. Bu illərdə onun Əlişir Nəvai haqqında əsəri, “Türk metodologiyası”, “Ümumtürk tarixinə giriş” kitabları nəşr olunur. Onun “Bugünkü Türkünstan və yaxın keçmişi” əsəri əvvəl Misirdə ərəb əlifbası ilə türk dilində, 1940-cı ildə isə latın əlifbası ilə yenə də türk dilində çap olunur.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı (1939-1945) Türkiyə ilə SSRİ arasında vəziyyət gərginləşərkən Ə. Zəki Validi Toğan 1944-cü il mayın 15-də bir neçə millətçi ilə birlikdə (Hikmət Tanyu, Nihal Atsız, Türkeş və s.) “turançılıq” təbliğatı ilə Türkiyədə SSRİ əleyhinə fəaliyyət göstərməsi ittihamı üzrə həbs edilərək 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum olunur. Ancaq bir müddətdən sonra, yəni 1945-ci ilin oktyabrında bəraət alır.

1932-ci ildəki Türk Tarix Qurumu və 1944-cü ildəki irqçilik-turançılıq hadisələri Ə.Zəki Validi Toğanın elmi fəaliyyətinə çox böyük ziyan vurur. O, 1948-ci ildə yenidən İstanbul Universitetinə işə qəbul olunur və məhsuldar elmi fəaliyyətə başlayır. Ə.Zəki Validi Toğan “Tarixdə üsul” əsərini yenidən nəşrə hazırlayır və 1950-ci ildə çap etdirir. 1953-cü ildə özünün təşəbbüsü ilə yaradılan İslam Tədqiqi İnstitutuna müdir təyin olunur. Ə.Zəki Validi Toğanın adını dünyada məşhurlaşdıran hadisələrdən biri də 1951-ci ildə İstanbulda keçirilən XXII Şərqsünaslar Konqresi olmuşdur. O, bu konqresin təşkilatçılarından və onun keçirilməsinə məsul olan şəxslərdən biri kimi yaddaşlarda xoş iz qoymuşdur. Sonrakı illərdə Ə. Zəki Validi Toğan dünyanın bir çox ölkələrinin ali təhsil müəssisələrində və elmi mərkəzlərində mühazirələr oxuyur və elmi toplantılarda iştirak edir [Amerikada (1957), Pakistanda (1959), İngiltərədə (1954)].

Onun 1960-cı illərin axırı-1970-ci illərin əvvəllərində “Xatirələr” (İstanbul, 1969.- 643 s.), “Tarixdə üsul” (İstanbul, 1969.- 350 s.), “Ümumtürk tarixinə giriş” (II nəşr, İstanbul, 1970.- 497 s.), “Türkün müqəddəratı” (İstanbul, 1970.- 240 s.), “Quran və türklər” (İstanbul, 1971.- 62 s.) və “Oğuz dastanı” (İstanbul, 1972.- 164 s.) əsərləri nəşr edildi.

Prof. Dr. Ə. Zəki Validi Toğan 1970-ci il iyulun 26-da İstanbulda vəfat etmişdir. Onun cənəzəsi Qaracaəhməd məzarlığında torpağa tapşırılmışdır.

Prof. dr. Ə.Zəki Validi Toğanın elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri və ən əhəmiyyətli ümumtürk tarixini geniş şəkildə, ilkin mənbələr əsasında işləyib ortaya qoyması olmuşdur. O, bu tədqiqatlarını iki cildə cəmləşdirsə də, ancaq birinci cildini “Ümumtürk tarixinə giriş” (İstanbul, 1946, 1970) adı ilə nəşr etdirmişdir. Əsər türklərin miladdan öncəki dövrlərdən XVI əsrə qədər olan tarixini əhatə etməkdədir. Tədqiqatçı bu irihəcmli tədqiqatında türk tarixinin əski dövrlərini (Türküstanın əsil sakinləri və türklər, Cənubi Türküstanın qədim sakinləri və onların qonşuları; Sakların türklüyü və Əfrasiyab (Alp Ər Tunqa); “Türk” və “turan” sözlərinin əsli və “türk” adını daşıyan ilk qövm; Əski dövrün, xüsusilə də ana yurdda baş vermiş hadisələrin ümumi təsviri, türk tarixinin islam çağında yüksəliş dövrü, türklərin fəthləri və yayılmaları, türk fəthlərinin ənənələri; Türk və monqol fəthinin dünya tarixindəki əhəmiyyəti; Türklərin yayılma formaları və buna səbəb olan amillər; Türklərin və turanlıların Şərqi və Cənubi Asiya, Şərqi və Orta Avropaya, həmçinin Ön Asiya və Şimali Afrikaya yayılmalarını) təsvir etməyə çalışmışdır. Müəllif bu tədqiqatında həmçinin səlcuqların və oğuzların Mavəraünnəhrdə həyatları, Azərbaycan və Anadoluda yerləşmələri, ilxanlılar, osmanlılar və XIV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda və Osmanlı İmperiyasında baş vermiş siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə gedən dəyişik-

liklər haqqında da ilkin mənbələrə əsaslanmaqla elmi və həqiqətə uyğun fikirlər irəli sürməyə çalışmışdır.

Prof. dr. Zəki Validi Toğan ümumtürk tarixini araşdırarkən İlhanlı hökmdarlarının türk tarixindəki yerini, ulus sisteminin türk tarixindəki əhəmiyyəti məsələsi, qanun və din münasibətlərini özünəməxsus üsullarla şərh edib göstərə bilmişdir.

Ə.Zəki Validi Toğan 1929-1932-ci illərdən başladığı tarixin öyrənilməsi üsullarına aid oxuduğu mühazirələrini 1941-ci ildə çap etdirmək istəsə də, məlum səbəblərdən bu iş yarımçıq qalmışdır. Ancaq, bu əsər 1950-ci ildə reallaşa bilmişdir (Tarixdə Üsul, İstanbul, 1950,1969). Həcmi çox böyük olan ön sözdə Ə.Zəki Validi Toğan mədəniyyət, nüfuz və başqa məsələlərə dair fikirlərini də söyləməkdədir. O, bu əsərində türk tarixinin tədqiqinə yeni metodologiya gətirmişdir. Əsər üç ana bölmədən: I bölmə: Tarixin mövzusu və sahəsi (tarix və tarixdə üsul məfhumları, tarixin başqa elmlərlə münasibəti və müəllifin yanaşma tərzinə görə tarixin növləri:); II bölmə: Metod bilgisi (metodun tərfi, təkamül və ayrılması; mənbələr bilgisi; tənqid, şərh və sintez); III bölmə: Tarix fəlsəfəsi (Tarixin teokratik, materialist, pozitivist, idealist, empressionist, humanist və islam dininin baxışlarına görə qiymətləndirilməsi). Müəllif bu əsərin əlavələr hissəsində türk tarixinə aid qaynaqları; Şərqə, xüsusilə də islam və türk aləminə aid məcmuələri; tarixlə əlaqəli başqa elmlərin metodologiyasına dair olan əsərləri; təsnif və müəllif planlarını da daxil etmişdir.

Ə.Zəki Validi Toğan burada həmçinin “kültür” və “mədəniyyət” fərqləri; yunan mədəniyyəti haqqında əl-Biruninin fikirləri; Qərb mədəniyyətini mənimsəmənin miqyasları; demokratiya və yaratma fikri məsələləri də çox dəqiqliklə araşdırılaraq şərh olunmuşdur.

Ə.Zəki Validi Toğan ümumtürk tarixini öyrənərkən dastanlardan və rəvayətlərdən də istifadə etmişdir. O, hələ

1912-1913-cü illərdən etibarən “Manas” dastanı ilə maraqlanmaqla bərabər, sonralar “Oğuz dastanı”nı da nəşrə hazırlamışdır. Bu əsər əsasən Rəşidəddin Fəzlullahın “Cami üt Təvarix” adlı əsərindəki “Oğuzların və türklərin tarixi” hissəsinin tərcüməsidir (S.17-78). Əsər Ə.Zəki Validi Toğanın vəfatından sonra tələbəsi olmuş Tuncar Baykara tərəfindən çap edilmişdir (Rəşidəddinin Oğuznaməsi, tərcümə və təhlili, İstanbul, 1972, 164 s.).

Ə.Zəki Validi Toğanın elmi tədqiqatlarında İtil-Uralda, Türküstanda və Qafqazda yaşayan türklərin tarixi də xüsusi yer tutmaqdadır. Onun 1969-cu ildə İstanbulda nəşr olunmuş “Xatirələr” əsəri (digər adı “Türküstan və digər müsəlman Şərq türklərinin milli varlıq və kultür mücadilələri”dir) XX əsrin birinci rübündə adı çəkilən ərazilərdə ictimai-siyasi və mədəni sahələrdə baş vermiş hadisələrin əksidir. Bütün bu hadisələrdə müəllif şəxsən özü iştirak etmişdir. Onun “Türk və tatar tarixi” (Kazan, 1912, 280 s) kitabı bir çox mənbələrdən yararlanaraq yazılmışdır. Burada da İtil-Uralda yaşayan türklərin milli istiqlal mübarizəsindən bəhs olunur.

Ə.Zəki Validi Toğan elmi fəaliyyəti zamanı Azərbaycanın tarixinə çox böyük əhəmiyyət vermişdir. O, Azərbaycan türklərinin tarixinə, etnoqrafiyasına, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni vəziyyətlərinə dair çoxlu sayda elmi məqalələr yazıb müxtəlif illərdə və müxtəlif dillərdə buraxılan elmi, elmi-kütləvi jurnallarda və ensiklopediyalarda çap etdirmişdir. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrünün müxtəlif problemləri xüsusi yer tutur. Alim öz araşdırmalarında tarixi etnoqrafiyaya xüsusi yer verdiyi üçün bu sahəni daha geniş, ətraflı tədqiqata cəlb etmişdir. Onun bu sahəyə xüsusi meyl göstərməsi heç də təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının obyektiv şəkildə öyrənilməsi cəhdləri Məhəmməd Həsən Baharlı tərəfindən

edilmişdir. Bu problemi Azərbaycandan kənarda ilk tədqiq edənlərdən biri məhz Ə. Zəki Validi Toğan olmuşdur. O, 1927-ci ildə “Azərbaycan etnoqrafiyasına dair” adlı məşhur tədqiqatını işləyib nəşr etdirmişdir. O, seçdiyi mövzunun aktuallığını dərk etmiş və problemin dərinədən tədqiqində ilk qaynaqlara daha çox əhəmiyyət vermişdir.

Ə.Zəki Validi Toğan bu tədqiqatında miladdan sonra Azərbaycana şimaldan daxil olan türk tayfalarının mənşəyi məsələsinə və onların Azərbaycan toponimikasında qalan izlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllif “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisində nəşr etdirdiyi (1932.- C.I.- S.35-48, 69-83, 123-132, 145-156) “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” məqaləsi ilə bu problemin öyrənilməsi istiqamətində mühüm addım atmış oldu.

Onun “Ümumtürk tarixinə giriş” əsərində Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrünə geniş yer verilmişdir. O, bu əsərində Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərini (Azərbaycanın miladdan öncə də türklərin vətəni olduğunu, miladdan sonra başqa türk tayfalarının həm şimaldan, həm də şərqdən Azərbaycana axınını, oğuzların yürüşlərini, monqol işğalı zamanı Azərbaycanın ictimai-iqtisadi vəziyyətini, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması və fəaliyyətləri) işıqlandırmağa cəhd göstərmiş və buna müəyyən mənada nail ola bilmişdir.

Ə.Zəki Validi Toğanın Azərbaycana aid əsərlərindən biri də Türkiyədə nəşr olunmuş “İslam Ensiklopediyası”nda (C.II.- S.91-118) çap etdirdiyi “Azərbaycan” məqaləsidir. Müəllif burada Azərbaycan tarixinin mükəmməl icmalını özündə əks etdirmiş və məqalənin daxilində mövzuya uyğun olaraq mötərizə içində mənbənin adını göstərməklə yanaşı, sonda müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlərin biblioqrafiyasını da vermişdir.

Tədqiqatçı-alim “İslam Ensiklopediyası”nda “Araz” (C.I.- S.555-557) və “Arran” (C.I.- S.596-598) məqalələrini

də çap etdirmiş və bu sözlərin həqiqi mənalərini açmağa çalışmışdır.

Ə. Zəki Validi Toğanın 1969-cu ildə İstanbulda nəşr olunmuş irihəcmli “Xatirələr” kitabında Bakıda Şərq Xalqlarının I Qurultayı keçirilən zaman (1920-ci il sentyabrın 1-7-də) burada gizli fəaliyyət göstərəndə, 20-ci illərdə Türkiyədə baş vermiş milli-mücadilə dövründə, İran yolu ilə Avropaya gedərkən Məşhəd şəhərində, sonralar Avropada və Türkiyədə yaşadığı zaman ünsiyyət saxladığı Azərbaycan türkləri haqqında maraqlı məlumatlar verilir.

Ə. Zəki Validi Toğanın tarixçiliyində bir neçə nöqtə vardır. Onlardan biri onun kitabxanalarda araşdırmalar apararaq indiyə qədər Türkiyə tarixşünaslığında istifadə edilməmiş bir çox mənbələri ortaya çıxartmasıdır. Buna misal olaraq İbn Fadlanın səyahətnaməsini, əl-Biruninin əsərlərini və xarəzm dilinə aid əski nümunələri göstərə bilərik. Onun tarixşünaslığının ikinci yönü də müstəqil fikirlər irəli sürməsidir (Orta Asiyada quraqlıq, Kay-Kayı və bir çox başqa məsələlərdə).

Ə. Zəki Validi Toğanın elmi fəaliyyətində 1950-1960-cı illərdə türk kultürünün çoxcildli müfəssəl bir təməl, yəni ensiklopedik xarakterli nəşrinin tərtib olunub dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məsələsində tutduğu mövqe diqqəti daha çox cəlb etməkdədir.

O, bu illərdə sol görüşlü istər türkiyəli, istərsə də xarici alimlərin mövqelərini kəskin tənqid edərək, onlara qarşı yorulmadan mübarizə apararaq Türkiyə xaricində yaşayan türklərin haqqında və onların yaratdıqları mədəniyyət əsərlərinin bu təməl kitabda yer almasına çalışmışdır. Halbuki bəzi sol görüşlü müəlliflər onun bu fikrinin əleyhinə idilər.

Uzun illər Prof. dr. Ə. Zəki Validi Toğan və başqa mühacir alimlərin əsərləri Avropa və dünyanın başqa ölkələrinin elmi ictimaiyyətinə məlum olduğu halda, öz vətəni, Başqırdistan da daxil olmaqla, keçmiş SSRİ ərazisində istifadə

və nəşr olunması qadağan edilmişdir. Bu əsərlərə pantürkist və panislamist damğası vurulmuşdur. Sosialist sistemi ləğv edildikdən sonra adı çəkilən ərazilərdə Ə.Zəki Validi Toğanın əsərləri də araşdırılmağa və tədqiq edilməyə başladı. Azərbaycanda da Ə.Zəki Validi Toğan haqqında M.Ənsərli-nin məlumat xarakterli kitab və məqalələri nəşr olunmuşdur. Azərbaycanda onun həyatını, fəaliyyətini və əsərlərini araşdıran tədqiqatçılardan tarix elmləri doktoru, professor Vaqif Piriyeu, filologiya elmləri doktoru İsfəndiyar Vahabzadə (Şəkili), tarix elmləri namizədi Tofiq Nəcəfli, tarix elmləri nmizədi Bəşarət Bəşirova və başqalarının adlarını qeyd etmək olar.

Ə.Zəki Validi Toğan öz tədqiqatlarında türk tarixinin əski dövrləri; islam dövründə yüksəliş mərhələləri; türklərin qələbələri və yayımları; Ön Asiyada yeni türk vətəninə qurulması və Ağ dənizlə Qara dənizə hakim olan böyük türk dövlətinin meydana gəlməsi mövzularına aid Çin, ərəb, fars, latın, alman, fransız, ingilis, rus və başqa dillərdə olan mənbələri və yazılmış əsərləri dərinlən müqayisəli təhlil etmişdir. O, bu araşdırmaları zamanı müasir türk tarixşünaslığının qarşısında duran vacib problemlərin həll olunmasına çalışmışdır. Onun tədqiqat olbyektləri arasında Azərbaycanın qədim və orta əsrləri özünəməxsus yer tutmaqdadır.

Azərbaycanda türk xalqlarının tarixinə aid yazılan əsərlərdə vaxtilə bilərəkdən və bilməyərəkdən buraxılmış səhvləri görkəmli alimin bu tədqiqatlarından istifadə etmək-lə düzəltmək olar.

Prof. dr. Zəki Validi Toğanın uzun illərdən bəri tədqiq etdikdən və araşdırdıqdan sonra türk tarixşünaslığında irəli sürdüyü fikirlərin aktuallığı öz nəzəri və təcrübi əhəmiyyətini indi də itirməmişdir.

TUNCCEL ACAR,
Türkiye Cumhuriyeti
Milli Kütüphanesi Başkanı

Ahmet Zeki Velidi TOGAN
Hayatı, İlmi ve Siyasi Mücadelesi

• TÜRKSOY tarafında Türk Dünyası'nda 2010 Yılı Ahmet Zeki Velidi TOGAN yılı ilan edilmiş ve duyurulmuştur. TÜRKSOY üyesi ülkelerde Ahmet Zeki Velidi Togan çeşitli etkinliklerle anılacak ve yeni nesillere tanıtılacaktır.

• Bu etkinlikler kapsamında Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesinin ev sahipliğinde gerçekleştirilen bu toplantının; ilmi ve siyasi tarihimizin yeniden incelenmesine ilişkin katkısı ile Türk Dünyasının kültür ve tarih birliği açısından çok önemli olduğunu vurgulamak istiyorum.

• Azerbaycan Milli Kütüphanesi'nin kültürel ve sanatsal etkinlikleri, hem TÜRKSOY kapsamında hem de Türk Dünyasının ihtiyaç duyduğu alanlarda önemli boşlukları doldurmaktadır. Özellikle tarihin şanlı sayfalarında ölümsüzleşen Türk büyüklerinin; hayatlarının ve eserlerinin yeniden değerlendirilmesini ve genç nesillere tanıtılmasını sağlamaktadır.

• Tarihten geleceğe ışık tutan bu etkinlikleri başarı ile gerçekleştiren Azerbaycan Milli Kütüphanesini tebrik ediyor, başarılarının devamını diliyorum.

• Tarih; insanın, toplumun, milletlerin ve tarih belgelerine yazılmış kişilerin eylemlerinin ve eserlerinin incelendiği bilim dalıdır. Türk tarihi incelendiğinde, dünyanın bir çok kültürünü ve medeniyetini etkilediği gözlemlenmektedir.

- Ahmet Zeki Velidi TOGAN da Türk tarihinin önemli bilim ve siyaset insanlarından birisidir. Togan'ı tanımak için onun hayatının dönemlerini ve fikirlerini bilmemiz gerekir.

Nadir Özbek; Toplumsal Tarih isimli dergide 1997 yılında yayınlamış olduğu Zeki Velidi Togan ve "Türk Tarih Tezi" isimli makalesinde Ahmet Zeki Velidi Tokan hakkında şöyle demektedir;

- “ *Zeki Velidi Togan belli bir bütünlük arzeden, genel olarak tarihçi kimliği ve özellikle Türk tarihine yaklaşımlarıyla (....) bilimselliğe verdiği önem, evrenselci bir medeniyet yaklaşımı, tarihin sosyal, ekonomik ve siyasi bir tekamül olarak algılanması, Türk tarihinin bir bütün olarak ele alınması ve bu bütünlüğün dahili tekamüliyetine vurgu, onun bilimsel kavrayışının temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bu kavrayışın arka planında bir yandan Rus müsteşrikler [şarkiyatçılar] okulunun, diğer yandan da Rus devrimci sosyalist yazınının izlerini tespit etmek mümkündür. Ancak bu bütünün temel eksenini onun kendine özgü milliyetçiliği ve siyasi Türkçülüğü oluşturmaktadır. Togan, Türklüğü her şeyden önce en geniş coğrafyası içinde dikkate almaktadır. (...) Zeki Velidi'nin eserleri bir bütün olarak incelendiğinde Türk tarih tezi karşısındaki üstünlüğü bir yana, Köprülü'nün yaklaşımına kıyasla da belli üstünlükler taşıdığını(...) söylemek mümkündür.*

- Togan yalnızca bir tarihçi değil, siyasetçi, toplum önderi ve devlet adamıdır. Onun mücadelesi, fikirleri ve ideali, gençliğimiz için, geleceğimizin daha sağlam temellere dayanması için, Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarının yarınları için, iyi bilinmelidir. Togan'ın mücadele azmi ve ka-

rarlılığı ise Türk Dünyasının bilim ve siyaset insanlarına örnek olacak düzeydedir.

- Zeki Velidi Togan 10 Aralık 1890 tarihinde Başkurdistan'ın İsterlitamak ilinin İşimbay kazasına bağlı Küzen Köyü'nde doğdu ve 26 Temmuz 1970'de İstanbul'da ebediyete kavuştu.

- Ancak o hiç unutulmadı ve sonsuza kadar da unutulmayacaktır. Çünkü onun bıraktığı iz ve eserleri ölümsüzlüğünü sağlamıştır. Zeki Velidi Togan'ın bilim adamı kimliğinin yanı sıra Türkologlu ve ideolojik kuramcılığı da üzerinde durulması gereken özelliklerindendir. Diğer bir önemli niteliği de çok fazla bilinmese de, folklorculuğu ve müzik sevgidir. O, Türk olan ve Türk'e ait tüm değerleri öğrenmek ve öğretmek isteyen kahraman bir âlimdir.

- Bolşevik rus devrimi sırasında Başkurtların egemenlik ve bağımsızlık hareketine katılması ve önderlik etmesi, devlet adamı kişiliğinin ve cesaretinin toplumsal birlik ve beraberliğin sağlanması noktasında ne kadar önemli olduğunu ispatlamaktadır.

- Rusya'da iken Validov soyadını kullanmış olan Zeki Bey, Türkiye'ye geldikten sonra Togan soyadını almıştır.

- Togan'ın Boşkurdistan yıllarını incelediğimizde görülecektir ki, o çok iyi eğitim almış ve ilköğrenim yıllarında bir yandan özel rusça dersleri almış ve aynı zamanda öğretmeni olan babasından farsça'yı öğrenmiştir. 1902'de orta öğrenim için Ütek'te bulunan dayısı Habib Neccar'ın medresesine kaydolmuştur. Buradaki öğrenimi sırasında arapça dersleri alarak Türkçe'nin yanı sıra rusça, farsça ve arapça dil bilgisini geliştirmiştir. Togan'ın gençlik yılları bilim ile siyaseti bir arada temsil etme mücadelesine giriştiği yıllar-

dır. Kendi milletinin tutsaklığına göz yummamış fakat ilimi gelişimini de ihmal etmemiştir.

- 1908'de Kazan'a yerleşerek burada akademik kariyer yollarını araştırdı. Bu girişimleri sırasında Sagay Türkü olan prof. Nikolay Katinov ve Türkolog Nikolay İvanoviç Aşmarin gibi bilim adamları ile tanıştı. 1909 yılında mezun olduğu Kasımiye medresesine Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı Tarihi Muallimi olarak atandı. 4 yıl süren bu görevi sırasında “Türk ve Tatar Tarihi” adlı kitabı sayesinde rus akademik çevrelerince tanınmaya başladı. Bu eseri ile bölge akademisyenlerini etkileyerek Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih Cemiyeti üyeliğine seçildi. Kazan Üniversitesinde tarih, arkeoloji ve etnografya araştırmalarıyla bilim çevrelerinde adını duyurdu.

- Çalıştığı Üniversitenin görevlendirmeleri ile 1913 yılında Fergana'da, 1914 yılında Buhara'da tarihi araştırmalar yaptı. Fergana'da Yusuf Has Hacib'in 11. yüzyıla ait Kutatgu Bilig adlı eserinin bir el yazması nüshasını ortaya çıkardı. Bu araştırmalarına ilişkin olarak hazırlamış olduğu raporlar başta Petersburg Arkeoloji Cemiyeti olmak üzere Kazan ve Taşkent Arkeoloji dergilerinde yayımlandı. Bu arada Prof. Katanov'un şimdi İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nün esas nüvesini teşkil edecek olan kitaplarının Türkiye'ye gönderilmesine vesile oldu.

- 1916 yılına kadar üniversite öğretim üyeliğini sürdüren Togan, Bolşevik Rus Devrimi sürecinde İdil-Ural bölgesi adına Petesburg'daki Rus Millet Meclisi Duma'da, Ufa Müslümanlarının temsilciliğine seçildi. 1917'de de Duma'da kurucu meclis üyesi oldu. Buradaki çeşitli toplantılara katıldı fakat umduğu ilgi ve temsil yetkisini gerçekleştir-

me imkânı bulamadı. Sultan Galiyev, Mollanur Vahitov ve İlyas Alkin ile birlikte 29 Kasım 1917 tarihinde Başkurdistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilan edilmesine öncü oldular. Bunun üzerine 18 Şubat 1918'de Orenburg'u işgal eden Bolşevik kuvvetleri tarafından tutuklandı ve hapsedildi. 7 Haziran 1918 tarihinde hapisten kaçarak halkı örgütlü mücadeleye teşvik etti. İdil-Ural Silahlı Kuvvetlerinin Harbiye Nazırlığına atandı. Silahlı direniş hareketinin lideri olduktan sonra Lenin, Stalin ve Troçki ile özerklik ve federasyon konusunda görüşmelere katıldı. Bu görüşmelerden olumlu sonuç alamayınca Türkistan'a giderek o bölgede örgütlenen Basmacılar ile birlikte ulusal bağımsızlık mücadelesi için cephe çalışmalarının organizasyonunda görev aldı.

- 1921-1923 yılları arasında siyasi ve askeri direniş hareketlerinin Türkistan'da milli kuvvetlere dönüştürülmesi için ölümcül bir mücadeleye girişti. Fakat çevresindeki liderlerin Rus oyunlarına ve baskılarına direnememesi sonucunda gizli faaliyet yürütmek zorunda kaldı. Basmacı Hareketi'nin Türkistan Millî Birliği'ne dönüştürülmesinde görev alarak kurucusu ve ilk başkan seçildi. Basmacıların milli birlik savaşı kararı alamaması üzerine Türkistan'da mücadele etme imkânı bulamadı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin daveti kabul ederek, akademik ve siyasi çalışmalarıyla Cumhuriyetin kuruluş çalışmalarına katkı sağlamak için Afganistan ve İran üzerinden Avrupa'ya geçti ve 20 Mayıs 1925 tarihinde Türkiye'ye geldi.

- Türkistan tarihi üzerine çalışma yapmak için Avrupa üniversitelerinden davet almasına rağmen, Türkiye Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi ile Fuad Köprülü, Rıza Nur

ve Yusuf Akçura'nın istekleri doğrultusunda Türk vatandaşlığına girdi.

- Türkiye'de, Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümenliğinde görev aldı. Akademik çalışmalarının yeterli düzeyde kaynakla desteklenmesi için kendisinin isteği doğrultusunda İstanbul Darülfünun'u Türk Tarihi Müderris Muavinliği'ne tayin edildi. Burada Genel Türk Tarihi dersleri vermeye başladı.

- İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinden yararlanarak bilimsel çalışmalarını sürdürdü ve 1932 yılında I. Türk Tarih Kongresi'nde tıp doktoru Reşit Galip'in sunduğu “Orta Asya'da iç deniz olduğu ve bunun sonradan kurduğu” konusu hakkındaki tebliğini eleştirince, Togan aleyhine akademik çevrelerde dışlayıcı bir kamuoyu oluşturuldu. Bu dışlamacı yaklaşıma tepki göstererek 8 Temmuz 1932 tarihinde Viyana'ya gitti. 1935 senesinde Viyana Üniversitesi'nde ‘ *İbn-i Fadlan'ın Seyahatnamesi* ’ tezi ile felsefe doktoru unvanı aldı.

- 1935-1937 yılları arasında Bonn Üniversitesi'nde, 1938-1939 yılları arasında Göttingen Üniversitesi'nde profesör olarak Türk Tarihi ve felsefe dersleri verdi. 1939 yılında Millî Eğitim Bakanı'nın daveti üzerine tekrar Türkiye'ye gelerek İstanbul Üniversitesi'nde Genel Türk Tarihi Kürsüsü'nü kurdu.

- 1944 yıllarında pan-Türkistlik veya Turancılıkla suçlanarak Türkiye'de Sovyetler aleyhine faaliyet ve Turancı örgütlenme suçundan tutuklanıp mahkeme edildi. Bu Irkçılık-Turancılık Davası sonucunda 10 yıl hapse mahkûm edildiyse de Askerî Mahkeme kararı bozdu ve Togan beraat etti.

- 1948 yılında yeniden döndüğü üniversitedeki görevine ölümüne kadar devam etti. 1951 yılında İstanbul'da toplanan XXI. Şark Bilimleri Kongresi'ne Başkanlık etti. Bu kongredeki başarısı onun bilimsel alandaki şöhretini çok daha artırdı. 1953 yılında İstanbul Üniversitesinde İslam Tetkikleri Enstitüsü'nün kuruculuğu görevini üstlendi. 1967 yılında kendisine Manchester Üniversitesi tarafından bir onur doktorası verildi.

- Zeki Velidi Togan'ın 337'den fazla yayınlanmış çalışması bulunmaktadır.

- İlmî araştırmalarında, gezilerinde, gördüğü bulduğu her tarihî kaynağı (vesika, yazma eser, minyatür vb.) dünya ilim alemine tanıtmak en büyük özelliği idi. Yaklaşık 40 cilt yayınlanmış müstakil kitabı vardır. Bunların 12 adedi hacimli birer eser iken 10'dan fazlası üniversitede okuttuğu derslerin basılmış notlarıdır. Diğerleri ise küçük büroşür-kitapçık hüviyetindedir.

- Öte yandan Tarihte Usul, Türkiye'de tarih bilimi için yazılmış ilk metod kitabıdır. Yine, Umumî Türk Tarihine Giriş, sahasında tek olduğu gibi Türk tarihinin genel çerçevesini çizmesi açısından çok mühimdir. Özbek lehçesindeki Mukaddemetü'l-Edep, Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, The Miniatures In Istanbul Libraries, Hatıralar, Oğuz Destanı, Kur'an ve Türkler onun ilminin yüksekliğini gösteren en önemli eserleridir.

- Ölümünden bir sene önce yazdığı hatıraları, hayatı boyunca yaptığı mücadeleleri anlatmasının yanında, yakın tarihimiz için de çok önemli vesikaları ihtiva etmektedir. En büyük millî destanlarımız arasında yer alan "Oğuz Destanı"

gibi bir kültür hazinesinin yayınlanması şüphesiz Türk ilim alemi için iyi bir kazanç olmuştur.

- Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi adlı eserde, Orta Asya'daki Türk illerinin yakın dönem tarihi ve istiklallerinin kaybedilişi anlatılmıştır. Türklüğün Mukadderatı Üzerine adlı eserinde de dünya Türklüğünün bugünkü durumu ve geleceği hakkında görüşlerini açıklamıştır. Basıkları yapılan üniversitede okuttuğu ders notları ise genel olarak Moğollar devri Türk Tarihi, Moğol İstilasası, Cengiz Han ve Timur dönemlerini ihtiva etmekte ise de yine üniversitede okuttuğu Karahanlılar Devri, Başkırtlar Tarihi, Asya Tarihi, XIX. ve XX. yüzyıllarda Orta ve Önasya'da fikir ve kültür hayatı gibi konularla da ilgilidir.

- Yerli yabancı ilmî araştırma dergilerinde 91 makalesi yayınlanan Togan, bunların yaklaşık 20'sinde konu araştırması yapmıştır. Büyük çoğunluğunda da en belirgin özelliği olan kaynak tanıtımını ele almıştır. Bu özelliklerinden dolayıdır ki, bilhassa oryantalistler arasında şöhreti daha da artmıştır. 14'ten fazla olan tenkid yazılarında ise Batı ilim alanında yapılan çalışmaları Türkiye'ye tanıtmaya gayesini gütmüştür. Ayrıca gerekli kritiklerini de yapmaktan geri kalmamıştır. İlmî dergilerde çıkan makalelerinin yaklaşık yarısı yabancı dildedir. Bunlardan İngilizce, Almanca, Fransızca gibi popüler batı dillerinin yanında Rusça ve Farsça kaleme alınanlar da vardır. Milletler arası kongrelerde merhum hocanın sunmuş olduğu 9 tebliğin kongre zabıtlarında basıldığı görülmektedir. Bu tebliğlerin hepsi hocanın uzmanlık alanı ile ilgilidir ve onun çalışma şekli olan belge tanıtımını ihtiva etmektedir. Sunulan tebliğlerin hepsinin milletlerarası kon-

grelerde oluşu, ayrıca İngilizce, Almanca ve Fransızca gibi popüler batı dillerinde yayınlanması dikkat çekicidir.

- Milletlerarası ilmî ağırlığı olan 4 ansiklopedide 39 madde Togan tarafından telif edilmiştir. Bunların yine çoğu yabancı dilde, diğerleri Türkçe'dir. 12 madde biyografi, iki madde Başkurt ve Hazar gibi Türk kavimleri, diğerleri ise coğrafi mekân (şehir, nehir vb. gibi) hakkındadır. Arapça ve Farsça tarihî kaynakların ışığında yazılmış olan söz konusu maddelerde, ilgili olan bütün batı literatüründen de faydalanılmıştır. Bu konuların hepsi Orta Asya tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Aylık ve haftalık yayınlanan dergilerde yaklaşık 109 makaleyi kaleme almıştır. 1940'lı yıllara kadar bu tür dergilerde ilmî konuları ele almaya çalışan Togan, sonraları çeşitli siyasî görüşlerini bazı konularda fikirlerini, bazı kişilere cevaplarını ve hatıralarını da yazmıştır.

- Günlük yayınlanan gazetelerde ise merhum hocanın 48 makaleyi kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Çoğunlukla kendi fikirlerini ihtiva eden bu yazılarında zaman zaman tarihî konulara inerek onların sayesinde geleceğe ışık tutmak, Türk milletine ders vermek istemiştir. Milletlerarası kongreleri de gazete yazılarında işleyerek yine Türk kamuoyunu bunlardan haberdar etmeye çalışmıştır.

- Kamuoyuna yanlış aksettirilen bazı konularda da inandığı gerçekleri açıklamaktan geri kalmamıştır. Merhum hocanın ihtisas sahası olan İslamiyet'ten sonra Türk ve Moğol Tarihi konularında İslam bilginleri hakkında hazırlanmış fakat yayınlama fırsatını bulamadığı kitapları da vardır. Timur ve Oğulları Tarihi, El-Birunî'ye dair, Başkurt Tarihi, Ali Şir Nevaî: Hayatı ve Eserleri, Reşideddin: Hayatı ve Eser-

leri, Sakaların Tarihi, Türklerin Menşe Efsaneleri, Resimlerle Türkistan bunlardan bazılarıdır.

- Togan'ı pek çok bilim insanından ayıran temel özelliği siyaset ve strateji bilgisinin üst sevide olmasıdır. Türkiye ve Türkistan'ı demiryolu ve karayolu ile birbirine bağlamak hayalini gerçekleştirmek için Türkiye'de çaba göstermiştir.

- Onun ilk eseri 1910'da yayımlanan '*Türk Kavimlerinde Dört Mısıralı Şarkılar*' dir. Umumi Türk tarihine Giriş ,Tarihte Usul ve Türklüğün Mukadderatı gibi önemli eserler yayımlayarak Türk tarihine ve Türkiye Cumhuriyeti tarih derslerine yeni bakış açıları getirmiştir. İlmi, siyasi ve fikri mücadelesi ile Togan "*mücadele ve inaç*" adamı tanımlamasını hak etmiş kahraman bir bilim adamıdır. Kızı İsenbike Togan babası hakkındaki hatırasında; *"...Babamı tanıyanlar onun farklı tavırlarını hatırlarlar. Ve hatta bazen bu konularda birçok hikâye anlatırlar. Ama bu hikayelerin özünde onun farklılığı, değişikliği vurgulanır. Ben, babam kendi önemine inandığı için ve kimseye benzemek zorunluluğu hissetmediği için böyle farklı davranıyor diye düşünüyordum. Bu davranışların içindeki yalnızlık faktörünü daha yeni yeni anlıyorum. (...) Babam doğduğu yerlere çok bağlı idi, bazen bir türkü söyler ve gözünden yaş gelirdi."*

- Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi kurumsallaşma stratejilerine yön veren Togan, doğu Türklüğünün yeniden devletleşmesi idealinden ölene kadar vaz geçmemiş ve onun yolundan giden yeni nesil tarihçilerin yetiştirilmesine yol açmıştır. Bolşevik Rus diktatörlüğünün Stalin tarafından ele geçirilmesi sonrasında fikri mücadelesini sürdürme kararlılı-

ğını şu sözlerle ortaya koymuştur: “ *Samiyetsiz maskeli diktatörün insanın şahsiyet ve iradesiyle oynamasından şikayet eden arkadaşlar, parti içinde baş gösterecek müthiş terörden haber veriyorlar. Onlar gibi bir gün sizin başlarınızın uçmasından korkarım. Ben kafamı ne zaman uçuracaklar diye bekleyip oturamadım. Ölsem de açık mücadelede ölmeliyim* “ diyerek, Sibiry’a’dan Türkiye’ye kadar Türk Birliğini örgütleme çabası ile bağımsızlık ve kurtuluş mücadelesini teşvik ediyordu. “**Türkistan Milli Birliği**” adı altında örgütlenmeyi başlatanların ve hatta savaşanların fikir liderliğini üstlenmişti. Bu liderlik doğrultusunda Türkistan’daki siyasi birliği şu temeller üzerine oturtmak istemiştir:

- Türkistan müstakil hükümetinin milli olması,
- Türkistan’da devletin şekil ve idaresinin Cumhuriyet olup, seçilen milli meclislerce yönetilmesi,
- Türkistan Milli Hükümeti’nin gücünün Türk halkına ve Türkistan milli askerine dayandırılması,
- Türkistan Milli Hükümeti’nin Türkistan milli askeri gücü ile korunması ve askerliğin mecburi hizmet olması,
- Türkistan Emniyet Teşkilatı kapsamında polis kuvvetlerinin de Milli Müdafa teşkilatına bağlanması,
- Toprak sahibi ve mülkün idaresi esas unsur olan Türklerin denetiminde olup, azınlıkların haklarının da kanunla garanti altına alınması,
- Mevcut yargı ve vergi mevzuatının tamamen iptali ve yeni vergi sistemi ile yargı teşkilatının Batı ülkelerinde olduğu gibi Türkistan Hükümetlerince kanunlaştırılması,
- Eğitim, öğretim, matbuat ve neşriyat hürriyetinin Batı ülkeleri gibi milli ve özgür olması,

- Milli kültürün temel unsurları olan, dil, din, edebiyat, gelenekler, sanatlar, folklor gibi değerlerin kanunla güvence altına alınması,

- Din ve vicdan hürriyetinin tam ve bağımsız olması.

- Anlaşılabacağı gibi Ahmet Zeki Velidi Togan; Türkistan'ın Rus mandacılığından kurtularak bağımsız olmasını sağlayacak ilkelerin yasalaşmasını ve bunun Rusya tarafından kabul edilmesini istiyordu. Siyasi hayatını buna adanmıştı. Başkurdistan'ın Başkenti Ufa'da Kültür ve Ulusal Siyaset Bakanlığı tarafından Ahmet Zeki Velidi Togan adına bir müze açılmış ve bu ünlü bilim ve siyaset adamımızın ilmi ve siyasi mücadelesi eserleri ile ölümsüzleştirilmiştir.

- Ceditçi(yenilikçi) aydınlanmanın öncüsü olan Musa Carullah Bigiyev'in İslami düşünce ekolü içerisinde sayılan ve İsmail Gaspıralı'nın ' *dilde, fikirde, iş'te birlik* ' ideolojini hayatına tatbik eden gerçek aydın ve önder bir kişiliktir. İlmi ve siyasi mücadelesini özgürce birleştirerek hem medresede hem de cephede savaşan Türk bilim adamları üzerine bir araştırma yapılsa, hiç şüphesiz Zeki Velidi Togan ilk sırada yer alır.

- Türk büyükleri içerisinde kendini milletine adanayan lider ve âlim Zeki Velidi Togan'ı rahmetle anarken, bu toplantının düzenlenmesinde emeği geçen herkesi kutluyor saygı ve sevgilerimi sunuyorum.

Айдар Эмиров,
директор Крымскотатарской
библиотеки им. И.Г.Гаспринского

**Зеки Валиди Тоган и Джафер Сейдамед Кырымер:
Два лидера - две судьбы: пересекающиеся параллели**

На основе «Воспоминаний» Заки Валиди Тогана, изданных Стамбуле в 1960 году охватывает период его детства до 1923 года и «Некоторых воспоминаний» Джафера Сейдамета, опубликованных в 1993 году в Стамбуле с периода детства до начала 1920 года нами была проведена параллель их жизни.

Годы рождения:

Джафер Сейдамет родился в 1889 году, Ахмед Заки Валиди Тоган в 1890.

В формировании Джафера Сейдамета и Ахмеда Заки Валиди как личностей большую роль сыграли:

1) родители, которые дали им начальное образование и на протяжении всей своей деятельности они прислушивались к их мнению и советам.

2) периодические издания:

Джафер Сейдамет: «Отец читал газеты. К нам регулярно доставляли газеты «Терджиман» и иллюстрированную газету «Malûmat» («Известия») из Стамбула».

Ахмед Заки Валиди Тоган: «Хабибназар (дядя) разбирался в политике: с первого года издания, т.е. с 1883 года он читал газету «Терджиман», которую выпускал Исмаил Гаспринский, турецкий интеллигент, крымский мусульманин. ... Получал и читал прессу из Турции».

Самостоятельность в выборе продолжения учебы. Оба, без разрешения родителей уехали учиться:

Джафер Сейдамет:

«... все были удивлены, узнав, что я вдруг оказался в Париже, что отца очень огорчил мой поступок, предпринятый без его ведома...»

Заки Валиди Тоган: «Период моей жизни в возрасте от 18 до 26 лет прошел в больших трудностях, в учебе, преподавании, научных изысканиях... расставшись со своим аулом 29 июня 1908 года я ушел пешком, когда отец с матерью гостили в другом ауле, ушел, не взяв ни копейки денег, только с торбой, в которой лежали хлеб, круг казы, головка сухого сыра и немного чая. Отцу я оставил записку: «Я решил учиться, жениться не могу».

За свою первую опубликованную в 1909 году «Йигирминджи асырда татар миллет мазлюмеси» («Угнетенный татарский народ») вынужден был уехать во Францию.

В этом же возрасте Валиди Тоган пишет книгу: «Историю тюрок и татар», которая получила положительные рецензии в журнале «Тюрк юрду» Юсуфа Акчурина в Стамбуле, в газете «Терджиман» И. Гаспринского.

В 1911 году **Джафер Сейдамет** едет в Париж, поступает на юрфак в университет. Здесь он переводит статью **проф. Сеньобоса** «Империя кнута» на турецкий язык и публикует ее в Стамбуле. Сам он пишет об этом периоде жизни так: «Я готов был отдать все, что имею, для того, чтобы развалить эту империю, и люди, которые наносили удары по царизму, боролись с ним, становились моими союзниками».

А.З.Валиди: Потом, когда писал о методе изучения истории, я сам пользовался трудами этих двух ученых (книги по методологии истории немецкого профессора Э.Бернхейма и французского историка **Сеньобоса**).

Вопрос языка:

Ахмед Заки Валиди в письмах Сталину и Ленину пишет, что «проводимая ими политическая линия — обеспечит в дальнейшем господство русского языка и культуры не только в России, но и в сопредельных областях Европы и Азии. **Русификация** всего мира — задача неосуществимая. Но эту истину (опасность) в других странах не смогут понять быстро. Поэтому независимым, свободным народам необходимо разъяснять империалистическую сущность «русского вопроса».

Джафер Сейдамет:

«Я сел на пароход, отправляющийся в Крым. Так начался новый период в моей жизни. Мы решительно вступили на путь борьбы и готовы были положить свои жизни на алтарь революции, которая сделает Россию демократической страной, она станет признавать национальные и культурные права народов, прекратится их насильственная **русификация**. Бывшая империя превратится в федеративное государство. Крыму будет предоставлен статус национальной автономии».

Религия:

Валиди Тоган:

«Я определил свою позицию так: человек восхищается творцом, исполняет религиозные обряды, в трудные моменты ищет спасения в религии, но совершение обрядов не должно мешать свободному размышлению на религиозные темы; человек не должен позволять религии слишком вторгаться в его жизнь и волю, не должен отдавать себя ей на откуп».

Джафер Сейдамет:

«Как можно отрицать, что эти перемены не являются естественными переменами социальной жизни! Становится ясным, что крымская интеллигенция не в

состоянии кардинально решить сложившуюся ситуацию. Нет и тех, кто осудил бы и ее. Чтобы поднять жизненный уровень и защитить наши права, мы обязаны утвердить и наш взгляд на вопрос, необходимость которого поставлена самой жизнью и российской революцией. Мы не утверждаем, что на это есть прямые указания в Коране и это должно быть признано всеми мусульманами. Даже, если весь исламский мир, доказав ошибочность наших взглядов и их противоречие нашей, решит так всем умом, мы все равно должны утвердить право отдельного избирательного голоса за мусульманской женщиной».

Положение женщины:

Джафер Сейдамет:

«В ходе дискуссий чрезвычайное значение имело предоставление прав женщинам наравне с мужчинами, которые ислам признавал даже в вопросах наследования имущества. Я выступил за политическое и социальное равноправие женщин».

Заки Валиди Тоган:

«Наследство башкир делилось поровну между всеми мужчинами и женщинами - движимость и недвижимость; соответственно клеймился и скот».

Оба возлагали надежду на Туркестан:

Заки Валиди Тоган:

До своей политической деятельности в Туркестане Ахмед Заки Валиди был там с научной поездкой для исторических и этнографических исследований. «Во время путешествия я обрел много новых друзей среди образованных людей в Ташкенте, Фергане, Самарканде и Бухаре. Они мне очень помогали, когда я стал заниматься политической деятельностью».

Политическую деятельность начал с выпуска газеты «Туркестанский голос» идеологией которой была:

«- юридическое и налоговое равенство русских и местного населения, проживающего на территории от Сибирской железной дороги до границ Ирана и Афганистана;

- недопущение миграции русских вплоть до обеспечения земель в кишлаках и городах переселенцев-мусульман;

- распространение современного просвещения».

Джафер Сейдамет:

После окончания Курултая, «выразив уверенность, что теперь наше дело в Крыму поставлено на надежный фундамент, я объявил товарищам о своем решении оставить их и уехать в Туркестан для участия там в революционном и национальном движении. (Эти слова были встречены неожиданной мной бурей несогласия». Отец своим наставлением: «Начатое дело наполовину не бросишь... Туркестан огромный, многолюдный... Он преодолеет трудности. Как вы сможете в эти трудные дни покинуть наш край и наш народ?» - укрепил сторону возражавших. И все мои благие намерения канули в лету»).

И Джафер Сейдамет и Ахмед Заки Валиди участвовали на первом мусульманском конгрессе мусульман.

Джафер Сейдамет: «Здесь был собран весь цвет мусульманской интеллигенции России: Алимардан Топчибаши и Ресуль-заде Мамед Эммин из Азербайджана, главный редактор газеты «Вакъыт» Фатих Керим из Казани и известный в то время как историк **Заки Валиди** Тоган и многие другие.

Заки Валиди Тоган: «Алимардан Топчибаши, Мамед Эммин Расул-заде, **крымчанин Джафер Сейдамет** выступили с очень сильными яркими речами и завоевали идеи федерации подавляющим большинством».

Вопросы, которые предстояло отстаивать на конгрессе:

И **Джафер Сейдамет** и **Заки Валиди** отстаивали вопросы:

О федеративном устройстве России;

Признании права территориальной автономии Крыма;

Переделе земли между селянами;

Более тесном взаимодействии всех мусульман России;

Равноправие женщин не только на выборах, но и в социально-политической сфере, праве наследования имущества.

Их идеи были признаны мусульманским конгрессом, а идея «единой демократической республики России, то есть «унитаризма» потерпела крах».

В 1917 году была провозглашена автономия Башкурдистана, а после Крыма, Туркестана, Азербайджана и Казахстана.

И **Джафер Сейдамет** и **Заки Валиди** отвечали в своих республиках за военные и внутренние дела.

В 1925 году **Заки Валиди** и **Джафер Сейдамет** встретились в Стамбуле: «Как-то пришли крымчанин **Джафер Сейдамет** и **Юсуф Акчура**. Говорили обо всем и понемногу: арабский исследователь свидетельствует, что у табарских тюрок не было рабства; папский посланник **Плано Карпини**, путешествуя по Монголии, сказал так; посланник французского короля **Рубруквис** сказал этак. ... Я думаю, какие бы мощные политические усилия не предпринимали русские, стремясь ассимилировать тюрок, все равно тюрки, с точки зрения национального характера не сойдут с дороги отцов».

Джафер Сейдамет в своем «Дневнике», охватывающем 1954-1960 годы несколько раз упоминает Заки Валиди.

Ахмед Заки Валиди: «Мой друг Убайдулла как юрист посоветовал: «Прибрати себе что-нибудь: во время выборной кампании возможно будут регистрировать недвижимость». Я купил дом с садом, выходящем на снежные горы Чаткал в местечке Аблык на речке Ахангаран, недалеко от Ташкента. В этом превосходном месте с прекрасными фруктами и вкусной водой мне удалось провести лишь несколько дней. В 1922 году здесь месяцами жили джигиты, которые бежали из Башкирии, чтобы примкнуть к басмаческому движению».

İsenbike Toğan,
Türkiye Bilimler Akademisi,
professor doktor

ZEKİ VELİDİ TOĞAN’IN TARİHÇİLİĞİNDE COĞRAFYA’NIN YERİ*

Babam Zeki Velidi Togan’ın hayatındaki dönüm noktalarından birini teşkil eden olayların cereyan ettiği Bakû şehrinde böyle bir anma toplantısının yapılması geçmişi ve o zamanın duygularını geri getirmektedir. Çok öncelerden kitapçıları vasıtasıyla daha sonra da Mehmet Emin Resulzade ile haberleşmesi dolayısıyla uzaktan aşına olduğu Bakû şehrine Zeki Velidi Togan 5-6 Temmuz 1920 günlerinde gelmiş ve bir hafta kalmıştır. O sıralar artık “Sovyetlerle on beş ay işbirliği 1919-1920” diye adlandırdığı dönem sona ermiştir. O artık ihtilal içinde yer alan Başkurt lideri değil, Sovyet Gizli Polisi’nin aradığı bir kişidir. Bu günlere nasıl geldiğini o *Hâtıralar*¹ adlı eserinde:

29 Haziran 1908’de babamı bırakıp uzak şehirlere tahsile gitmiştim. Şimdi 29 Haziran 1920’de Lenin’i bırakıp aleni isyan bayrağı kaldırarak Türkistan’ın dağ ve çölleriine çekiliyordum. Belki de muvaffak olamazsak Avrupa’ya gideceğim. Belki bundan sonra hiç Moskova’yı görmeyeceğim.

sözleri ile ifade eder. Artık o memleketi Başkurdistan’ı da bir daha hiç görmeyecektir. Bakû’ye aynı yıl içinde iki kez gelecektir. Birincisinde Saritsin ve Dvetnatsat Futov yoluyla 5-6 Temmuz’da Bakû’ye gelir. Bakû’de Türkiye’li

¹ Prof. Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1999 (s. 171).

komunist Mustafa Suphi'nin evinde kalır. İkinci ikametinde de yine Mustafa Suphi'nin evinde kalır. 1-5 Eylül'e rastlayan ikinci ikameti Bakû'de toplanan "Bakû Şark Milletleri Kongresi" dolayısıyladır. Her ne kadar bu fikir kendisi tarafından Moskova'da Cemal ve Halil Paşaların huzurunda atılmışsa da, bu kez kongre Stalin ve ona bağlı organizasyonlar vasıtasıyla düzenlenmektedir. Bu çerçevede o Kırgız Canuzakov vasıtasıyla gönderdiği önergelerle kongreye dolaylı olarak katılmış olur. Kongre bittikten sonra da Songait istasyonundan bindiği trenle o zamanki adıyla petrovski olan Mohaçkale'ye gider. Orada Lenin, Stalin, Trotski ve Rykov adına dört nüsha olarak meşhur mektubunu yazar. Dolayısıyla Bakû'ye ikinci gelişi onun hayatında büyük değişikliklerin başlangıcını teşkil eder. Birinci ikametinde de polis tarafından aranan bir adamdı ama o Bakû ile kendi bildiği şekilde tanışır. Bu ikametini

*Sovyet Gizli Polisinin beni Azerbaycan'da değil
Kazakistan'da arayacağını bildiğim için Bakû'da
epeyi serbest dolaştım. Eski eserleri, hanlarını,
saraylarını, cami ve medreseleri ziyaret ettim*

sözleri ile anlatır. Burada gezdiği ve gördüğü yerleri o daha sonra "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası"² adlı makalesinde (1932) ayrıntılı bir şekilde ele alır (s. 70-75).

Gittiği yerleri bu şekilde dolaşmak onda alışkanlık haline gelmişti. Bu alışkanlık o daha çocukken Ural dağlarındaki köyü Kuzen ve çevresinde başlamıştı. Köy ve çevresi derken civar dağlar, yaylalar ve sonunda memleketi yürüyerek tanımıştı.

² Zeki Velidi Togan, "Azerbaycanın Tarihi Coğrafyası". *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1(1932). 35-48, 69-83, 123-132, 145-156.

Bir yerden söz ederken orayı görmüş olmanın ve coğrafi konumunun önemini bilmeden anlamıştı. Ama öte yandan babası Ahmetşah Hazret'in çok hoşuna gitmese de tarih ve coğrafyaya ait eserlere de düşkünlüğü vardı. Genç yaşta Arapça ve Farsça öğrenmiş olması onun bu tür eserleri doğrudan doğruya okuyabilmesini sağlıyordu. Böylece o çok erken çağlarda tarih ile coğrafya arasında yakın bir ilişki kurmuş oldu.

Bugün biz Türkiye'de tarih araştırmalarında olayları belli bir bağlamda anlamaya çalışırken, mekanlara çok daha teorik bir şekilde yaklaşmaktayız. Yakın zamanlarda Osmanlı araştırmalarının büyük ustası Halil İnalcık, ilk Osmanlılar tarihini birebir mekan üzerinden yeniden kurgulama yoluna gitmiştir. Ancak bu türlü araştırmalar nadirattandır. Zeki Velidi Togan'ın öğrencisi ve asistanı olmuş olan Prof. Tuncer Baykara da mekanların fiziki özelliklerini öğrenmenin önemi üzerinde durur. Tarihi bilgileri topografya ve toponomi çerçevesinde değerlendirme yoluna girer. Muhakkak ki kendisinde bu yolda bir eğilim olmuştur, ancak büyük bir ihtimalle hocası Zeki Velidi Togan ile teşriki mesai de onun bu yolda ilerlemesine sebebiyet vermiştir.

Öte yandan Zeki Velidi Togan coğrafya bilgisini o bölgenin yalnız fiziki özellikleri ile tarihi bilgilerin karşılaştırılması açısından değerlendirmemiştir. 1932 yılında yayınladığı "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası" adlı makalesinden görüldüğü gibi, coğrafi bilgileri bir araya getirirken tarihi coğrafya kitaplarında ve seyahatnamelerde o bölgeden geçen yolları tesbit etmiştir. Tarihi değişimlerde iktisadiyatın oynadığı role büyük ehemmiyet atfettiği için özellikle yollar üzerinde yoğunlaşmıştır. Zeki Velidi Togan Türklerin tarihinde kervan yolu ticaretinin en önemli iktisadi faaliyetlerden biri olduğunu düşünüyordu. O eserlerinde farklı bölgelerden geçen ticaret yolları mecralarını değiştir-

dikleri zaman o bölgedeki durak noktaları olan şehirlerin yalnız iktisaden değil aynı zamanda sanat ve fikir açısından gerilediklerini göstermiştir. Bu çerçevede Bakû ve çevresine bakacak olursak 1932’de yazdığı makalede bize o zamanki surların durumunu, İçeri Şehir’i, Şirvanşahlar sarayı³, sarayın batısında Derviş Türbesi denen türbeyi birer birer anlatır. Zeki Velidi Togan bu Derviş Türbesinin Şeyh Safieddin Erdebili’nin halifelerinden Şeyh Şerim’in türbesi olması ihtimalini düşünür. Bugün bu türbede “Derviş Türbesi. Seyyid Yahya Bakuvi. Halilullah sarayında saray alimi, sufi mistik” ibaresini taşıyan bir tabela bulunmaktadır.⁴ Zeki Velidi Togan ayrıca, Bakû kalesi ile ilgili renkli bir resmin bir yazma içinde İstanbul’da Yıldız Sarayı kütüphanesinde olduğundan bahseder. Belki arada geçen bu yıllarda bu resim basılmıştır. 16. yüzyılın sonunda Bakû kısa bir süre Osmanlı idaresinde bulunur. O zamanki kumandan Özdemiroğlu Osman Paşa’nın yanında bulunan tezkereci Dal Mehmet Asafi, aslen Dağıstanlıdır. *Şecaatname* adlı eserinde Bakû’ye önemli bir yer ayırmıştır⁵. Zeki Velidi Togan’ın

³ Şirvanşahlardan Faridun ibn Fariburz’un bir resminin bulunduğu bir minyatür Zeki Velidi Togan’ın Bakû ile ilgili makalelerinin arasında bulunuyordu. Chingiz Qajar’ın eserinde (2009:38) de görülen bu minyatürün aslı Topkapı Sarayı Müzesi (TSM) Hazine 2160’daki Fatih Albümünde (vr. 45a) bulunmaktadır.

⁴ Bu türbe ve Seyyid Yahya Bakuvi Chingiz Qajar’ın *Old Baku* kitabında görülmektedir (Baku:Ministry of Culture and Tourism, 2009, s. 28).

⁵ Zeki Velidi Togan’ın (1932:73, n.4) “Yıldız nüshası N.2385” şeklinde bahsettiği “*Şecaatname*” artık Asafi Mehmet Paşa adı altında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (TY. 6043). Yakın zamanlarda eser yayınlanmıştır, bkz. Asafi Dal Mehmed Çelebi. *Şecâ’atnâme*. 2007. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın ve Tic. A.Ş. (2. baskı) Qafqaz Üniversitesi’nden Mehmet Rıhtım’ın *Şecaatname*’yi tanıtan makalesinde: “Osmanlı Azerbaycan ilişkileri yanında özellikle Azerbaycan şehirleri; Ereş, Şamahı, Gabele, ve Bakû hakkında gözleme dayalı, detaylı bilgileri ihtiva eder. Bakû’den bahseden kısımlar kitabın

kitabesine dayanarak Selçukiler zamanında yapılmış olduğunu söylediği Kız Kulesi eskiden sahilde imiş. Ayrıca Kalenin deniz sahilindeki kısmının Kız Kulesinden eski gümrük mevkii ve Mihaylov bahçesine kadar uzanmış olduğunu söyler. Ancak 1932’de bunlardan eser kalmamıştı. Zeki Velidi Togan o dönemde genellikle kalenin kuzey ve batı kısmının korunmuş, güney ve doğu kısımlarının harap halde olduğunu görür. Mihaylov bahçesi de herhalde bugün İçeri Şehir’in güneybatı köşesinde Ağa Mikail Hamamından dışarı Niyazi Kuçesi’e doğru uzanmış olmalıdır. Bugün tabii artık Mihaylov bahçesi yoktur.

Zeki Velidi Togan ayrıca bu Bakû gezisi sırasında Malazgirt öncesinde 1066’da burada bulunmuş olan Selçuklu kumandanı Kara Tegin’den de sıkça söz eder. 1932’de o kale içinde 8 mescid saymaktadır (Zeki Velidi Togan 1932:75). Bunlar Gilek Mescidi (708h/1309), Hızır Mescidi ve Sınık Kale Mescidi (471h/1077/8), Şeyh İbrahim Mescidi (818h/1415), Lezgi Mescidi (565h/1169), Mirza Ahmed Mescidi (818h/1415), Molla Ahmed Mescidi (700h/1300) ve (1056h/1645) tarihli Mektep Mescididir. Ben daha evvel Bakû’ye geldiğim zaman İçeri Şehir’de gezmiştim, o zaman Zeki Velidi Togan’ın bu makalesini rehber edinerek mescitlere bakmamıştım. Kütüphane müdürü Kerim Tahirov başkanlığında “*Azerbaycan Milli Kitabxanesi*” tarafından düzenlenen Zeki Velidi Togan’ı anma toplantısı vesilesiyle İçeri Şehir’i yeniden gezme fırsatım oldu. Kendisi İçeri Şehir’de oturan Kütüphane müdür yardımcısı Malak Hacıyeva’nın himmeti ve harita yolu ile de bunlardan Gilek, Lezgi, Molla Ahmet, Mektep/Medrese mescitlerinin halen var olduklarını gördüm. Ancak Zeki Velidi Togan’ın

240-246 sayfa numaraları [sayfaları] arasındadır. 264. sayfada Bakû’ye ait bir minyatür bulunmaktadır “denmektedir *Journal of Qazax University* No. 20 34-42. (Bu referans için Meriç .Öztürk’e teşekkür ederim).

bahsettiği mescitler arasında bugün İçeri Şehir’de bulunan ve bu bölgenin turistik bir haritasında 11. no. ile gösterilen Baba Kuhi Bakuvi (13-14.yy), 17. no. ile gösterilen Aşur mescidi (12.yy) yoktur. Yoksa burada bir isim değişmesi mi söz konusudur? Mesela Zeki Velidi Togan’ın Gilek mescidi bahsettiği mescit bugünkü turistik haritada Gileyli mescidi olarak kayıtlıdır.

O bu tür bilgileri özellikle Moğollardan önce yaşamış ve yazmış coğrafyacıların eserlerinden öğrenmiş, bunları 16. sonunda yazılmış *Şecaatname* ve 17. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi’nin eseri ile tamamlamıştır.⁶ Demek ki 1932’de Bakû’yü ziyaret ettikten sonra gördüklerini İslam coğrafya eserlerinden tetkik etmiş, sonra da İstanbul’a gelince bu bilgileri İstanbul kütüphanelerindeki Osmanlı kaynakları ile tamamlamıştır. Bakû üzerindeki çalışması aslında onun tetkikatını ne şekilde yürütmüş olduğunu bize canlı olarak göstermektedir. Peki Bakû ile ilgili olarak o hangi İslam kaynaklarından faydalanmıştır?

Onun deyişine göre İbn Khurdadbeh, İbnülfakih ve Yakubi’de Bakû hakkında bilgi yoktur. Faydalandığı kaynaklar ise İslam coğrafyacı mektebinin birikimlerini içeren eserlerdir. İslam dünyasında coğrafya ile ilginin başladığını el-Kindi’nin Batlamyus çevirisi ile görmekteyiz. Ancak onun talebelerinden el-Belhi (9-10.yy.) eserlerinden *Suvar el-akalim* bize kadar erişmemekle beraber gerek isim olarak gerekse yöntem olarak kendinden sonra gelen İstahri ve İbn Havkal’ın eserlerine temel teşkil etmiştir. Bu eserde 20 harita bulunuyormuş. Bu 9-10. yüzyıl İslam coğrafyacılığı-

⁶ Z.V. Togan, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*’nin 8 cilt olarak yayınlanmış 1898-1902 edisyonunu kullanmıştır; bkz. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*. İstanbul: 1969, n.576. Günümüzde eser İstanbul, Yapı Kredi Yayınları tarafından 10 cilt halinde yeniden yayınlanmıştır. Bakû Hakkındaki bilgiler 1999’da Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı tarafından yayınlanan 2. ciltte (1.151-152) bulunmaktadır

ğında yazılan eserler söz konusu edilen bölgelere seyahatleri ve ilgili haritaları ihtiva ediyordu. Böylece el-Belhi bu coğrafya ekolünün kurucu sayılır. Bu türden haritaların mahiyetleri El-Belhi'nin eserini geliştiren İstahhri'nin *Kitab el-mesalik ve'l-memalik* adındaki artık klasikleşmiş eserinde görülebilir.⁷ Kitaptaki haritalar renkli olup, o dönemin özenini aksettirir. Kitapta ülkeler, yollar, şehirler ve denizler hakkında da bilgi verilir. Bu eserde Bakû'nün adı “*Bākūh*” şeklinde geçer. İstahri kitabı yazmadan önce bir çok seyahat yapmıştır. Onuncu yüzyılın ortalarında İstahri ile İbn Havkal görüşmüştür. İstahri ondan kendi kitabını düzeltmesini ve tamamlamasını istemiştir.⁸ İbn Havkal ise hem ticaret yapmak hem de coğrafyayı tanımak üzere seyahatler yapmış bu şehirlerdeki sosyal hayata , binalara, madenlere ticarete, sanatlara, zirai mahsullere, yer vermiştir.⁹ Birbirinin üzerine inşa edilmiş ve birbirinin söylediğini tamamlayan bu eserleri inceleyerek Zeki Velidi Togan Azerbaycan'ın tarihi coğrafyası hakkındaki makalesini tamamlamıştır. Özellikle Bakû'den bahseden eserlerde petrolün varlığının çok eskilerden beri bilindiği anlaşılmaktadır (Zeki Velidi Togan 1932:76). O bu yazıyı hazırlarken, hem yukarıda adı geçen hem de eserlerden coğrafyacı ve tarihçi i Mes'udi'nin (10. yy) eserinden faydalanırken, uluslararası kabul görmüş olan de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* edisyonunu kullanmış¹⁰ ve

⁷ Eserin İrac Afşar tarafından yayınlanan Farsça çevirisi için bkz. Ebu İshak İbrahim İstahri. *Mesâlik ve Mamâlik*. Tahran, 1340hş/1961.

⁸ Bu konudaki bilgiler için bkz. Ramazan Şeşen. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: ISAR, 1998 (s.101).

⁹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998 (s.101); Bu eserde s.154'de İstahri hakkında ve s.162'de de İbn Havkal'da bilgi verilmektedir

¹⁰ İstahri'nin de Goeje edisyonu için bkz. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*. İstanbul: 1969, n. 515

bulunları yazısının başındaki kaynaklar kısmında tanıtılmıştır. Kısacası, Zeki Velidi Togan eserlerini hazırlarken uluslararası kabul görmüş edisyon ve yayınların kullanılmasına özen gösteriyordu. Faydalanılan diğer bir eser de 12. yüzyıl bilgini Ebu Hamid el-Endelüsi'nin eseri idi; burada da yine coğrafya eserleri üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınan G. Ferrand neşrini kullanmıştır (Zeki Velidi Togan 1932:70, n.3). Ayrıca Zeki Velidi Togan St. Petersburg'da yayınlanmış olan *Derbendname* ve onun Arapça aslını Müneccimbaşı'nın görmüş olduğundan söz etmekte ve *Tarih el-bab ve'l-bab* adlı eseri Müneccimbaşın'dan istinsah edilen parçaları toplayarak, yayına hazırlamak istediğini bildirmektedir. Ayrıca bu eserin, yalnız Derbend ile ilgili olmadığını, İslam devrindeki tekmil Dağıstan, Şirvan, Arran ve Azerbaycan tarihini kapsadığını söyler. (Zeki Velidi Togan 1932:37-38) Azerbaycan tarihi coğrafyasında Bakû yöresi ile ilgili araştırmalarına Evliya Çelebi seyahatnamesi¹¹ ve yukarıda bahsedilen Şecaatname elyazması ile devam etmiştir.

Coğrafya ile ilgili bilgilerin, iktisat, kültür ve siyasi tarih meselelerindeki değişimlerin tarihini anlamanın ötesinde, Zeki Velidi Togan için ayrı bir önemi vardı. Bu da coğrafi yer isimleri ile kabile adları arasındaki ilişki idi. Her ne kadar bu husus daha 21 yaşında iken (1912) yazdığı *Türk ve Tatar Tarihi*'nde vurgulanmazsa da, Türkiye'ye 1925'te gelişinden sonra 1927'de İstanbul Darülfünun'unda verdiği *Türk Tarihi* dersleri teksirleri, 1939'da yayınlanan İbn Fadlan Seyahatnamesi (*Ibn Fadlan's Reisebericht*) 1929-1940 arasında Arap harfleriyle, sonra da (1942) Latin harfleriyle Türkçe çıkan *Bugünkü Türkîli (Türkistan)* ve *Yakın Mazisi*, 1946'da basılan *Umumi Türk Tarihine Giriş* gibi eserlerinin hepsinde bu açıdan bir bütünlük vardır.

¹¹ İbn Havkal'ın de Goeje edisyonu için bkz Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*. İstanbul: 1969, n. 516.

1927 yılı *Türk Tarihi* ders notlarında ise, daha sonra kabile adları ve yer isimleri çerçevesinde ele aldığı ve benim toprak meselesi dediğim konuya sistematik olarak yaklaşmaya başladığı görülmektedir. Bu duyarlılığın 1917-20 yılları federasyon tartışmalarının ardından gelmesi dikkat çekicidir. Ancak Zeki Velidi Togan bu konuya toprak meselesi adı altında yaklaşmamıştır. O bu konuyu, Türk kabilelerinin isimleri ile coğrafi isimler (toponomi) arasındaki ilişkiye işaret ederek ele almıştır. Daha sonraki eserlerinde de o, bu yöndeki çalışmaları geliştirerek seyahatnameler ve tarihi coğrafya üzerinde yoğunlaşmıştır. Kendisinin 1923'de Meşhed'de keşfettiği İbn Fadlan Seyahatnamesi'ni yayına hazırladığı bu yıllarda , yoğun bir şekilde tarihi coğrafya üzerinde odaklandığı görülmektedir. Hatta 1927-31 yıllarında İstanbul Darülfünununda verdiği Türk Tarihi derslerine paralel olarak tarihi coğrafya dersleri vermiştir.

Bu türlü çalışmalarla ve özellikle kabile ve yer isimleri arasındaki ilişkilere işaret eden Zeki Velidi Togan Türklerin hayat sürmüş oldukları coğrafi alanları, kavak ağaçlarının tarlaların sınırlarını belirlediği gibi belirlemiştir. Bu belirlenen alan üzerindeki sosyal ve siyasi dinamik ve çözümlemeleri ilk İbn Fadlan Seyahatnamesine yazdığı açıklamalar kısmı ile ortaya sermiş ve böylelikle genel bir çerçeve çizmiştir. Bu genel çerçeve içinde Türk ve Moğol ayırımı yapmadan bakmaya da özen göstermiştir. Akışkanlığın ön planda olduğu bir siyasi ve kültürel ortamda bu iki kültürün 16. yüzyıl öncesinde keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılamayacağı görüşü çizdiği çerçeveye hakim olmuştur. Almanca olarak yazılan ve henüz Türkçe'ye kazandırılmamış olan bu önemli eserden sonra 1946 yılında Türkçe olarak yayınladığı *Umumi Türk*

Tarihine Giriş'de bu dinamikleri belirlenen coğrafi alan içinde vaki olan hadiseler şeklinde ele almıştır.

Onun görüşüne göre tarihi devirlerde ve özellikle milattan sonraki yüz ve bin yıllarda yurt tutulan alanlardan akıncılık, intişar ve fütuhatlarla yayıldıklarını gördüğümüz Türklerin, bu alanlara yaptıkları akınlar bilinçsiz dürtüler sonucu olmamıştır. Bu çerçevede o 1927-28 ve 1929-30 yıllarında “Şarki ve Garbi Türkistan’ın coğrafyası”, 1928-29 ve 1930-31 yıllarında ise “Türklerin intişar sahalarının coğrafyası” derslerini okutmuştur. Hemen bu derslerin akabinde 1932’de ders notlarının bir kısmını “Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası” adlı makalede yayınlamıştır. Burada Türkistan’ın tarihi coğrafyasını Amuderya, Kaşkaderya, Zerefşan, Sırderya, Çu, İle, Yedisu, Tarım havzaları, Cungarya ve Kazakistan bozkırları olarak tanımlamış; “şimaligarbi Çin, Moğolistan, Altay, garbi Sibirya, Ural-İdil, şimali Kafkasya, Azerbaycan, Anadolu, Bahri Hazar’ın cenubi sahilleri, Horasan, şimali Afganistan ve şimali Tibet mıntılakalarını Türklerin intişar (yayılma) sahaları olarak ele almıştır.

Öte yandan o, bu alanlarda tarihsel yaşanmışlıkların izlerinin destan malzemesinde bulunduğunu düşünmüş ve ömrünün sonunda hazırladığı son eseri *Oğuzname*’de kabile isimleri ve toponomi arasında ilişki en yoğun bir biçimde işlemiştir. Mirza Ensarlı tarafından Azerbaycan diline çevrilmiş olan (2007) *İslam Ansiklopedisi* “Azerbaycan” maddesinde, hem Hunlar devrinden, hem de daha sonraki dallardan Azerbaycan’a yerleşen en esaslı unsurlar olduğunu tarihi kayıtlar ve coğrafi isimlerle göstermiştir (*İ.A.* cilt I:99)

Zeki Velidi Togan Türklerin tarihi konusundaki bu görüşleri oluştururken o dönemler için nadir görülen bir yöntem olan “disiplinler arası” bir yöntem kullanmıştır. Çok rahatlıkla okuduğu Arapça, Farsça kronikler yanında arkeoloji, yazılı ve sözlü edebiyat ve destan malzemesini büyük bir rahatlıkla kullanabilmiş olması onun ufku genişletmiştir.

Ancak onun görüşleri aynı zamanda, kendisinin yetiştiği muhit ve o dönem Başkurtlarının hayatı hakkında öğrendikleri ve bildikleri ile şekillenmiştir. O zamanki deyimle “Ahmetzeki” çocukluğunda ve gençliğinde bir taraftan destani mahiyette şiirsel bir hava içindeki bir ifade şekli ile kendini gösteren bu şecereler, diğer taraftan sözlü geleneğin vaz geçilmez parçası olan destanlar ve hikayelerle büyümüştür. İleride tanınmış bir tarihçi olarak geçmişe bakarken, kabilelerin yaşam hakkı için verdikleri mücadele ve bunun yazılı ve sözlü edebiyat ile içinde ifade edilmesi ve bu kabilelerin isimlerinin coğrafyaya yansımalarının, tarihi anlamak için gerekli kültür hazinesi olduğunu görmüş ve bu görüşünü eserlerine yansıtmıştır. Böylece tarihçi Zeki Velidi Togan’ın eserlerinde ve özellikle makalelerinde Türklerin tarihini anlamak için göçebe kabilelerden meydana gelen bir siyasi kültür ve onun yanında da ancak yerleşik bir kültür ortamında meydana getirilebilen edebiyat, sanat ve düşün dünyasının eserleri ayrı ayrı yerlerini bulurken, coğrafya bilgisi ve tarihi coğrafya kaynakları esas alınmıştır.

Tofiq Hacıyev,
BDU-nun Türkologiya
kafedrasının müdiri, professor
AMEA-nın müxbir üzvü

**Türk dünyasının böyük avtoriteti
Zəki Validi Toğan**

Zəki Validi Toğan XX əsr türk tarixşünaslığının zirvəsidir. O, Türk dünyasının o şəxslərindəndir ki, sovetlər gələrkən rus imperiyasından köçüb (əslində: qaçıb), Türkiyə Cümhuriyyətinə sığınıb və Anadolunu özünə ikinci vətən etmişdir. Zəki Validi təkcə getmədi, o zaman sovet dövlətinin tərkibindəki başqa türk diyarlarından da çoxlu istedadlı elm adamları Türkiyəyə mühacirət etməli oldular və bütün ömürləri boyu mühacirət həyatı yaşadılar. Bunların içərisində istedadlı tarixçi, dilçi, hüquqşünas Qazan tatarı prof. Sadri Maqsudi Ərsal, Türk dünyasının sayılan-seçilən dilçilərindən azərbaycanlı prof. Məhəmməd Ərgin (Tiflisdən) prof. Əhməd Cəfəroğlu (Gəncədən) və Qafqazdan, Uraldan, Türküstandan gəlmiş və daha onlarla başqaları ilə yanaşı, başqırd türkü ordinar prof. Zəki Validi Toğan da vardı.

Hamı deyir və biz də hamıya qoşulub deyirik ki, Zəki Validi böyük türk tarixçisidir. Bu böyüklük anlayışı bir çox keyfiyyəti əhatə edir: o, məhsuldar alimdir; tarixin ona qədər heç kəsə getmədiyi dərinliyinə getdi; Avropanın, Rusiyanın, Asiyanın türkoloji tədqiqatlarını əhatə etdi; tədqiqatında yeni üsul-metod işlətdi; dil faktları ilə arxeoloji bilikləri məharətlə bağladı; bir çox mübahisəli problemə, o cümlədən Turan anlayışına aydınlıq gətirdi, türkün Ural-Altaı mənsubiyyətindəki yerini şəffaflaşdırdı, türkün tarixi ilə tarixi coğrafiyasını qarşılıqlı öyrəndi və s., və s.

Bütün bu vacib, bir-birindən qiymətli elmi əhəmiyyət kəsb edən problemlərlə yanaşı, daha üç məsələni qeyd etmək istədim.

Ümumən, türk tarixçiləri türkün müxtəlif coğrafiyalardakı yaşayışlarını təcrid olunmuş halda tədqiq etmişlər: Atillanı ayrı, Göytürkü ayrı, Əmir Teymuru ayrı, Osmanlı imperiyasını ayrı öyrənmişlər. Və bu halda türkün tarixi möhtəşəmliyi olduğu dərəcədə qavranmamışdır. Zəki Validi türkün tarixini tarixəqədərki dövrdən başlayaraq əlaqəli şəkildə, bir bütöv şəklində də öyrənmişdir. O, müxtəlif coğrafiyalarda, müxtəlif əsrlərdə, uzaq-uzaq dövrlərdə yaşamış türk cəmiyyətləri, türk dövlətləri arasında sələf-xələflik bağları aşkar etmişdir. Zəki Validi tarixin çox uzaq dərinliyində yaşamış Alp Ər Tonqa ilə Mete, onlarla Atilla arasında, Atilla ilə Göytürkün Bumın kağan, Bilgə kağan kimi hökmdarları arasında, onlarla səlcuqlular, Ərtoğrul Qazi, Sultan Mehmet Fateh, Əmir Teymur arasında bir genetik bağlılıq görmüşdür. Bu, böyük tarixçi duyumu, faktları, hadisələri analitik təhlil istedadı ilə bağlıdır. Bu, türk tarixşünaslığında novatorluqdur.

Zəki Validinin elmi yaradıcılığında mühüm yeniliklərdən biri onun dastanlarımızda tarix aşkar etməsində, qəhrəmanlıq dastanlarımızı türk tarixşünaslığının xidmətinə verməsindədir. Ümumiyyətlə, dünya tarixşünaslıq təcrübəsində belə mövqe var ki, qəhrəmanlıq dastanlarını tarixin şifahi dəsrliyi sayırlar. Bu təcrübəni türk tarixşünaslığında ilk gerçəkləşdirən Zəki Validi Toğan oldu. O, Alp Ər Tonqa dastanından, Oğuz dastanlarından (oğuznamələrdən) inamlı, mötəbər tarixi mənbə kimi istifadə etdi.

Onun isgitlər, sakalar haqqındakı tədqiqləri Azərbaycan tarixinin məhz türk tarixi olmasını təsdiq elədi.

Nəhayət, Zəki Validi şəxsiyyətinin bir gözəl keyfiyyəti onun tarixçi vətəndaşlığıdır. İlk baxışda bu vətəndaşlıq anlayışı bir qədər mücərrəd görünə bilər. Yəni o, doğulduğu və-

tənindən uzaqlarda yaşamış və yaratmışdır. Əlbəttə, Mehmet Qaramanlının, Mehmet Fatehin, Sultan Süleymanın, Sultan Bəyazidinin, Qazi Mustafa Kamal Atatürkün böyük Türkiyəsinin böyük vətəndaşlığına o, səkkiz, layiqdir. O, Atatürkün İstanbul Universitetində açdırdığı “Ümumi türk tarixi” (1927) kafedrasında professor kimi fəaliyyətə başlayandan bütün ömrü boyu böyük vətəndaşlıq qeyrəti ilə işləmişdir. Və bu böyük vətəndaşlığın əzablarını da çəkmişdir. Böyük Nazim Hikməti həbsxanalarda çürüdən Türkiyə dövləti Zəki Vəlidi dən böyük türklük ideyasına, böyük türk vətəndaşlığına görə bir neçə il Topxana həbsxanasında yatırmışdır. Ancaq sarsılmayan bu böyük insan-vətəndaş bu gün stolüstü kitabımız olan “Ümumi türk tarixinə giriş” əsərini 1944-45-ci illərdə həmin həbsxanada yazmışdır. Bu sıxıntılar içində yaşayıb-yaradan Zəki Vəli kitabının ilk nəşrində inamla yazırdı: “Məmləkətimizdə elmi avtoritet mütləq gələcəkdir, bu günü görmək hər ciddi aydının ən xoş əməlidir. Fəqət bu zaman daha hutul etmədiyini (yetmədiyini) gördüyüm halda, mən bəzi məsələləri ortaya qoyan bu əsərimi türkcə olaraq nəşr ediyorum. Çünki ortada tanınmış bir elm avtoriteti yoxsa da, səlahiyyət sahibi münfərid elm adamlarımızın, ... nəhayət, ağıl sahibi geniş münəvvər təbəqəmizin mənim ictihadlarımı (söylərimi) xeyirxahlıqla qarşılayacaqlarından əminəm”. Bu sözlər yerini aldı. Bu gün Zəki Vəli də təkcə Türkiyənin deyil, bütün türk dünyasının böyük vətəndaşıdır.

Алтун Уалтаева,
научный сотрудник,
кандидат исторических наук,
Института истории и этнологии им.
Ч. Валиханова, Казахстан

АХМЕТ-ЗАКИ ВАЛИДИ ТОГАН И СОВРЕМЕННОСТЬ

Современный прогрессивный народ все чаще обращается к своему прошлому, изучает историю и по-новому стратегически планирует будущее. Огромную работу по сохранению истории Среднеазиатского региона выполняют международные научные организации. К такому относится Международная организация ТЮРКСОЙ, которая 2010 год объявила Годом башкирского ученого, профессора Ахмет-Заки Валиди Тогана.

Ахмет-Заки Валиди Тогана называют великим тюркологом. Но было бы вернее называть его востоковедом, поскольку это понятие глубже и обширнее отражает суть его деятельности. Он стоял у истоков современного федерализма, открыто выражал и отстаивал свои принципы.¹²

Имя ученого широко известно в мировом сообществе первой половины XX века. Известный немецкий профессор П.Каале в 1937 году сказал, что во всем мире после смерти выдающегося русского профессора Бартольда профессор Заки Валиди с его превосходными знаниями по истории и географии Центральной Азии является живым корифеем в этой области. А востоковед Карл Ян откликнулся на смерть Заки Валиди Тогана словами: «Русская школа историков XIX - начала XX

¹² Из выступления главы Темясовской сельской администрации Равиля Янчурина.

века перестала существовать, ибо вслед за В.Бартольдом и В.Минорским ушел теперь и Заки Валиди Тоган».¹³

Международная организация тюркской культуры всегда придавала большое значение изучению и популяризации научного наследия Ахмет-Заки Валиди, в 2003 году издала книгу Ахмет-Заки Валиди Тогана «История башкир», а 21 декабря 2009 года совместно с Институтом Евразии Стамбульского университета провела День памяти профессора Ахмет-Заки Валиди Тогана.

В 2005 г. рамках празднования 115-летнего юбилея Ахмет-Заки Валиди Тогана в Баймаке был проведен «круглый стол». Его участники подробно проанализировали историческое наследие Ахмет-Заки Валиди и соответствие его нынешней политике России. Было подчеркнуто, что современные проблемы федерализма в российском государстве вполне разрешимы, если за основу брать идеи придания автономным образованиям большей самостоятельности. Отношения между Центром и регионами должны строиться на взаимном доверии.¹⁴

Ахмет-Заки Валиди Тоган родился 10 декабря 1890 года в ауле Кузян Петровской волости Стерлитамакского уезда Уфимской губернии в семье муллы и стал одной из самых заметных фигур в национальном движении первой половины XX века. Его идеи о самостоятельности и единстве мусульманских республик созвучны государственной политике нынешней России, так же, как заявленный им принцип

¹³ Bergdoldt Friedrich. Der geistige Hintergrund des türkischen Historikers Ahmed Zeki Velidi Togan (nach seinen Memorien). Berlin.

¹⁴ Ахмед Заки Валиди Туган. 1890-1990. Материалы к изучению жизни и творчества //Национальная библиотека имени Ахмет-Заки Валиди Республики Башкортостан.- Уфа, 2005.

больших автономий, не подчиняющихся диктату центра, и основы нынешнего федеративного договора.¹⁵

В 19 лет Валиди стал преподавать в Казанском медресе «Касымия» тюркскую историю и историю арабской и тюркской литератур, изучал восточные языки в Казанском университете. Затем он опубликовал свою первую научную работу «История тюрков и татар». Перед революцией в 1917 году работал в Петрограде в Бюро мусульманской фракции в 4-й Государственной Думе, был членом Временного центрального бюро российских мусульман. На Первом Всероссийском мусульманском съезде в мае 1917 года Валиди был избран во Всероссийский мусульманский совет. Он также стал членом Учредительного собрания от башкир-федералистов Уфимской губернии.

С середины ноября он принял активное участие в революционных процессах в Башкирии. Вошел в Башкирское правительство, возглавил военный отдел, командовал башкирскими войсками, был военным министром Временного правительства провозглашенной 29 ноября 1917 года независимой Башкирии. Ввиду непризнания адмиралом Колчаком суверенитета Башкортостана перешел на сторону советской власти, многократно встречался с Лениным и Сталиным.

«Мы не большевики и не меньшевики, мы лишь башкиры. На какой же стороне мы должны быть? Ни на какой. Мы на своей собственной стороне. Нам нечего делать в этих спорных вопросах. Наше дело охранять нашу личную и имущественную безопасность. Двухмиллионный башкирский народ не может быть игруш-

¹⁵ Ахметзаки Валиди Тоган (ученый, политик, личность) // Судьба и наследие башкирских ученых-эмигрантов. - Уфа, 1995.

кой в таких ничтожных политических забавах. У него должны быть свои нужды, свои потребности, своя политика, своя точка зрения» - говорится в первом указе, подписанного Валидовым 11 ноября.¹⁶

Считая неприемлемым постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О государственном устройстве Автономной Советской Башкирской республики» от 19 мая 1920 года, в июне 1920 года Ахмет-Заки уехал из Москвы в Среднюю Азию, перешел иранскую границу, побывал в Афганистане, Индии, Франции.

С 1923 года начинается заграничный период жизни и научной деятельности Ахмет-Заки Валиди. Он плодотворно занимался научной деятельностью. В это время он исследует множество ценных источников по истории, пишет о них статьи и книги, оканчивает Венский университет и защищает диссертацию.

В 1924 году в Берлине участвовал в возрождении Туркестанского национального объединения «Джамиат», одновременно устанавливал контакты с востоковедами Европы. В 1925 году переехал в Турцию, стал преподавателем тюркской истории Стамбульского университета. После этого три года продолжал свое академическое образование в Вене, читал лекции в Боннском университете и в Геттингене.

Всего в эмиграции опубликовано более 300 работ. Ахмет-Заки Валиди Тоган обнаружил, исследовал и опубликовал «Книгу путешествия» Ибн Фадлана, называемую «маленькой тюркской исторической энциклопедией», выпустил такие важные для тюркологии монографии как «Введение во всеобщую историю тюрков», «Дастан об Огузе», «Методология в исторических исследованиях», «Коран и тюрки», «Современный Туркестан и его недавнее прошлое». Его «Введение во всеоб-

¹⁶ Тоган З.В. Мемуары.- Стамбул, 1969.- С.340-341.

щую историю тюрок» Герберт Янски назвал «маяком, указывающим путь молодым тюркологам».¹⁷

Самым неизученным и полемистичным является «немецкий период» жизни и научной деятельности ученого. Важнейшие сведения и массу ответов дал результат работы творческой группы ГУП ТРК «Башкортостан», которые сняли фильм о «немецком периоде» жизни выдающегося башкирского ученого и политика Ахмет-Заки Валиди Тогана.

В 20-30-х годах XX века Ахмет-Заки Валиди работал в Германии. «Немецкий период» его деятельности начался в Государственной библиотеке Пруссии в Берлине, затем продолжился в Боннском и Геттингенском университетах.

Директор Института тюркологии Свободного университета Берлина Клаус Шен, всесторонне охарактеризовал научную деятельность Ахмет-Заки Валиди как одного из основоположников тюркологической науки, академической истории тюркских народов, а также охарактеризовал основные направления и итоги его многолетнего сотрудничества с немецкими учеными, в частности с профессором Михаилом Хессомом.

В Германии Ахмет-Заки Валиди работал в Боннском университете внештатным лектором. Несмотря на небольшое жалование - 200 марок, на нехватку денег он не жаловался и много путешествовал, особенно часто выезжал в горные области Австрии и Швейцарии покататься на лыжах. Осенью 1938 г. Валидов перешел на работу в Гёттингенский университет.

В мае 1939-го по приглашению министра просвещения вернулся в Турцию.

¹⁷ Bergdolt F. Der geistige Hintergrund des türkischen Historikers Ahmed Zeki Velidi Togan: nach seinen Memoiren. B.

В годы Великой Отечественной войны Валидов в Анкаре, встречался с рядом турецких политиков и обсуждал с ними задачи татаро-башкирской и туркестанской эмиграции. В августе 1941 года Ахмет-Заки Валиди при встрече с высокопоставленным чиновником ведомства А. Розенберга ученым-востоковедом Г. фон Менде, с которым также говорил о месте эмиграции.

В Турции активно занялся научной деятельностью. Опубликовал фундаментальный труд «Введение во всеобщую историю тюрков» (Стамбул, 1946 г.), «Современный Туркестан и его недавнее прошлое» (Стамбул, 1942-1947 гг.), «Методология в исторических исследованиях» (Стамбул, 1950 г.), «Хорезмийский перевод «Мукаддимат ал-адаб» (Стамбул, 1951 г.), «О миниатюрах в библиотеках Стамбула» (Стамбул, 1963 г.).

В 1953 г. возглавил открытый при Стамбульском университете Институт исламских исследований, который возглавлял до самой смерти, где занимался вопросами методологии истории, используя данные этнографии, фольклористики и других дисциплин. В 1951 году под его председательством в Стамбуле проходил 21-й Международный конгресс востоковедов.

Последние годы посвятил составлению «Справочника по тюркской культуре», писал «Воспоминания». Организатор и член многих научных обществ: основал Турецкую ассоциацию востоковедения, член Австрийского общества Хаммера-Пургштала, почетный доктор Манчестерского университета.

Избирался членом немецкого общества по изучению восточных стран, Австралийского научного общества, финно-угорского научного общества в Финляндии. Удостоен золотой медали 1-й степени Министерства просвещения Ирана.

Преодолевая встречающиеся на своем пути преграды, он добился мирового признания.

Таков жизненный путь этого человека, оставившего значимый след в истории не только Башкортостана, России, но и других государств. И чем дальше отодвигается в прошлое период советской власти, тем яснее сегодня становится, что советское руководство совершило политическую ошибку, недооценив идею, отстаиваемую Ахмет-Заки Валиди - равноправного вхождения автономных образований в состав Российского государства. Сведение практически к нулю политических и экономических прав автономий, придание им «декоративного» статуса национально-культурных образований надолго задержало развитие демократии не только в самих автономиях, но и во всем бывшем СССР. Ведь передача практически всех функций Центру привела к тому, что интересы автономных образований во внимание не брались. Те негативные процессы социально-экономического характера, имеющие место в автономиях Российской Федерации и республиках СНГ результат ошибок против которых боролись в свое время лучшие представители национальной интеллигенции - Ахмет-Заки Валиди, Мустафа Шокай и др.

Современный турецкий мир и соотечественники помнят и чтят имя Ахмета-Заки Валиди. В Башкортостане учреждена общественная премия им. Ахмет-Заки Валиди Тогана (1990 г.), его именем названа Национальная библиотека РБ (1992 г.). С 1992 г. в РБ проводятся международные «Валидовские чтения». В Кузяново открыт музей Ахмет-Заки Валиди (1994 г.).

Один из первых проспектов Валиди появился в столице Узбекистана городе Ташкенте, с которым неразрывно связано творчество востоковеда. В 2008

году на восточном факультете Санкт-Петербургского государственного университета установлен бюст Ахмет-Заки Валиди Тогана и открыт Центр тюркских исследований, носящий его имя.

Зарубежные историографы и соотечественники глубоко исследуют политическое и научное наследие Ахмет-Заки Валиди Тогана.

Первые работы башкирских исследователей об их национальном движении в начале XX века, в том числе политической деятельности А. Валидова появились в 20-х гг. прошлого века. В эти годы увидели свет работы очевидцев и участников башкирского национально-освободительного движения С.Атнагулова, Ш.Манатова, К.Идельгужина, С.Мрясова, М.Муртазина.¹⁸ В целом, исследования носили в основном мемуарный характер, слабо использовались архивные материалы. Однако в них сохранялась относительная свобода мнений. В работах указанных авторов национально-освободительное движение башкир рассматривалось под углом зрения общенациональной борьбы.

Со второй половины 20-х годов в советской историографии национального движения за автономию Башкортостана во главе с А. Валидовым намечается усиление влияния партийных установок. В 1926 г. в журнале «Пролетарская революция» были опубликованы воспоминания Ф.Н.Самойлова о его деятельности в Башкортостане в 1918-1920 гг.¹⁹ Она послужила началом дискуссии о национальном движении среди башкир

¹⁸ Атнагулов С. Башкирия. М.;Л., 1925. 123 с; Манатов Ш. Башкирская автономная республика // Жизнь национальностей.- 1923.- № 1.- С.40-45; Мрясов С. О численности башкир // Башкорт аймагы.- 1925.- № 1.- С.84-94.

¹⁹ Самойлов Ф., Малая Башкирия в 1918-1920 гг.: Из истории первого опыта Советской национальной политики. М., С.8.

в 1918-1920 гг. Ф.Самойлов объявил национальное движение башкир националистическим. С критикой его взглядов выступил Х. Юмагулов, бывший председатель Башревкома (май 1919 - январь 1920 гг.).²⁰ Появились также статьи С. Диманштейна и П. Мостовенко, первый из которых не одобрил крайние суждения Ф.Самойлова, а последний критиковал его.

С начала 30-х годов XX века изучение истории гражданской войны попало под жесткий контроль ЦК ВКП (б). В 1930-1940 гг. вопросы истории башкирского национального движения практически не изучались. В 1941 г. появилась книга Г.Гужвенко, а в 1952 году монография Р.М. Раимова о деятельности Ахмет Заки Валиди в рамках национального движения.²¹

Большой вклад в изучение общественно-политической и научной деятельности Ахмет-Заки Валиди Тогана внес Б.Х.Юлдашбаев, который в начале 60-х г. двадцатого столетия попытался объективно показать процесс образования БАССР.²² Он был обвинен в неправильном освещении истории образования автономного Башкортостана и признании роли лидеров башкирского национального движения (А. Валидова, М. Муртазина). Лишь в декабре 1990 г. Башкирский обком КПСС отменил свое постановление 1963 г. «Об

²⁰ Юмагулов Х. Об одном неудачном опыте изучения национальной политики в Башкирии в 1919-1920 гг.// Пролетарская революция.- 1928.- № 3.- С.170-195.

²¹ Гужвенко Г. Башкирия в борьбе за Октябрь: Краткий исторический очерк. Уфа, 1941. С. 8

²² Юлдашбаев А. М. Известный и неизвестный Заки Валиди в памяти своих современников. Уфа, 2000.

ошибках в освещении истории Башкирской АССР» и реабилитировал имя ученого.²³

После начала перестройки коренным образом изменилось отношение к освещению истории башкирского национального движения, общественно-политической деятельности А.Валидова и других его соратников и современников.

Исследование научной деятельности и объективный подход к исследованию политической деятельности Ахмет-Заки Валидова в РФ насчитывает всего одно десятилетие. Можно сказать, что ученые идут вслед за зарубежными исследованиями.

В дореволюционной российской и зарубежной печати о научно-исследовательских работах А.Валидова публиковались многочисленные отзывы и рецензии. На первом Всесоюзном тюркологическом съезде, прошедшем 26 февраля - 5 марта 1926 года в Баку, казанский историк Г.С. Губайдуллин прочитал доклад «Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов», в котором уделил большое место анализу творчества А. Валидова и назвал его «историком-самоучкой», «историком-башкиром самородком».²⁴ В дальнейшем его научной деятельности не уделялось должное внимание, в основном подвергалась критике политическая. Также следует отметить, что в исследованиях советских востоковедов имелись ссылки на исследования А. Валидова, иногда ссылались на его работы без указания фамилии автора, а в некоторых случаях использовали его труды без ссылок. Историография политической деятельности

²³ Национально-государственное устройство Башкортостана (1917-1925 гг.). Документы и материалы: В 4 т. / Авт.-сост. Б.Х.Юлдашбаев.- Уфа, 2002.- Т. 1.- С.556-573.

²⁴ Г.С. Губайдуллин //Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов.

А.Валидова неоднократно освещалась. Последней такой работой является монография М.М. Кульшарипова «Башкирское национальное движение (1917-1921 гг.)».²⁵

Первой работой о Ахмет Заки Валидове в российской историографии, увидевшей свет после начала перестройки, является статья Г.Б. Хусаинова «Историк Ахмет-Заки Валиди Тоган», вышедшая в журнале «Агидель» в 1990 году. В ней дана общая картина научной деятельности ученого и анализируются его дореволюционные труды. Затем появилась статья А.М.Юлдашбаева «Личность, достойная памяти: к 100-летию со дня рождения Ахмет-Заки Валидова». Она интересна тем, что в ней впервые было предложено для плодотворного изучения делить научные труды Валидова на три группы:

- 1) произведения, опубликованные в Башкортостане до революции, как явление духовного развития башкирских и татарских ученых начала века;
- 2) исследования, опубликованные за рубежом;
- 3) труды о национальном движении тюркских народов России.

Важной вехой в изучении научного наследия А.Валидова явилась международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня его рождения, прошедшая в Уфе в декабре 1990 года. К конференции научным сотрудником ИИЯЛ УНЦ РАН Р.М. Булгаковым был осуществлен перевод на русский язык библиографии трудов А.Валидова. Благодаря данному изданию российские ученые впервые получили возможность подробно познакомиться с проблематикой публикаций ученого.

²⁵ М.М. Кульшарипова. Башкирское национальное движение (1917-1921 гг.).- Уфа, 2000.- 368 с.

С начала 1990-х годов в Башкортостане активно началось переиздание и перевод трудов А. Валидова. В 1995 г. в Уфе была издана коллективная монография «Судьба и наследие башкирских ученых-эмигрантов», рассказывающая о жизни и деятельности А.Валидова, Г.Тагана и А.Инана.

Историк Хусаинова Г.Т. неоднократно обращалась к изучению взаимоотношений А. Валидова и индийского мусульманского лидера прошлого столетия М.Баракатуллы.²⁶

В последние десятилетия ряд ученых Узбекистана обратились к изучению деятельности А.Валидова. Исследования А.А.Захидова, М.Абдурахманова, Р.Н.Шигабдинова публиковались в материалах «Валидовских чтений», в научных журналах.

Изучение научной деятельности А. Валидова имеет свои особенности. Оно было начато за рубежом. В 1951 году в Стамбуле состоялся XXII Международный конгресс востоковедов. Его материалы были изданы с посвящением А.Валидову. В сборнике содержится статья Г.Янски, в которой освещен жизненный путь выдающегося ученого. Г.Янски совместно с М.Джексоном составили библиографию трудов А.Валидова. На основе данной библиографии и записей М.Джексона Абулкадир Инан опубликовал в 1956-1957 годах в 262-264 номерах журнала «Тюрк Юрду» обширную статью «Научная деятельность профессора, доктора Ахмета Заки Валиди», в которой также освещается дореволюционная деятельность А.Валидова.²⁷

²⁶ Хусаинова Г.Т. Новые материалы о М.Баракатулле // Индия: традиции и современность. - Уфа, 2000. - С.30-32.

²⁷ Zeki Velidi Togan Jiden (BosnoMHHaHHfl)/Komatsu Hisao, Koyama Koichiro, Yamauchi Masayuki // Shihou. - 1976. - №1(1).

В 1969 году издательство «Хикмет газетеджилик» издало в Стамбуле книгу А.Валидова «Воспоминания:

Борьба мусульман Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры», в которой он излагает свой жизненный и творческий путь до 1925 года, в частности подробно характеризует свои доэмиграционные научные работы.

Исследование немецкого ученого Фридриха Бергдольта является первой крупной работой, посвященной изучению «Воспоминаний» А. Валидова. Она была опубликована в 1981 году в Берлине в издательстве «Клаус Шварц Ферлаг». К анализу мемуаров А.Валидова обращались турецкий исследователь Сейфулла Эсин, башкирские ученые С.Ф. Касимов, А.М. Юлдашбаев. В Турции большой вклад в изучение жизни и творчества А. Валидова внес его ученик, ныне профессор Эгейского университета (г. Измир) Тунджер Байкара. Им опубликовано много статей о своем наставнике. В 1989 году в серии «Великие тюрки», издаваемой Министерством культуры Турецкой Республики, вышла его книга «Заки Валиди Тоган», в которой он широко использовал мемуары А. Валидова и назвал их «ценным источником».

Т.Байкар составил библиографию трудов А.Валидова. В знак признания заслуг в деле изучения наследия ученого ему была присуждена первая премия имени А.Валиди Тогана, учрежденная рядом научных, общественных и предпринимательских организаций Республики Башкортостан.

В Турции 1971 году в связи с первой годовщиной смерти А. Валидова, ему был посвящен июльский номер журнала «Отюкен». А в 1977 году в Стамбуле вышел мемориальный номер «Журнала Института исламских

исследований», основателем, создателем и редактором этого издания, а также данного института являлся А. Валидов. В 1985 году в Эрзеруме был издан специальный номер «Журнала исследований литературного факультета».

В 1994 году организация «Тюрк оджагы» в Стамбуле выпустила книгу «Неопустившееся знамя: А. Заки Валиди Тоган», посвященную 24-летней годовщине его смерти. На страницах турецкого научного журнала «Общественная история» (Стамбул) в 1997 г. увидели свет статьи известного историка Турции Надира Озбека «Заки Валиди Тоган и национальный вопрос. И сегодня на страницах турецкой периодической печати часто можно увидеть статьи и материалы о А. Валидове.

Известные зарубежные исследователи, Ричард Эдгар Пайпс, Сергей Зеньковский, Эдвард Хэллет Карр, В. Коларз часто обращались к истории национально-государственного устройства Башкортостана в составе многонационального Башкортостана. В них большое внимание уделено политической деятельности А. Валидова, лидера национального движения башкир в 1917-1920 гг. Освещению этого вопроса посвящен ряд работ американских ученых Майкла Ривкина, Дэниела Эвана Шефера и японского исследователя Нисиямы Кацунори.

Не оставили без внимания общественность и ученый мир Казахстана, Азербайджана, Узбекистана, Туркменистана, Турции, Германии, Австрии, с которыми также связаны жизнь и деятельность Ахмет Заки Валиди.

В Алматы к 120-летию ученого-тюрколога Ахмета-Заки Валиди Тогана прошла конференция, посвященная его жизни и творчеству. В нашей республике он известен как страстный исследователь истории, культуры,

языков и фольклора тюркских народов а также как активный национальный политик.

«Интеграция тюркского мира имеет огромное значение для посткризисного мира. Для Казахстана ближе всего именно эта идея. Безусловно, Ахмета-Заки Валиди Тогана, Мустафу Шокая и других известных деятелей того времени объединяет идея будущности тюркского мира. Все они действовали по законам совести. Тоган призывал не быть в лоне лживой науки и лживой религии - эти лозунги будут актуальны во все времена», - отметил директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова профессор Саттар Мажитов.

Труды Ахмет Заки Валиди Тогана имеют огромное значение для общетюркской истории. Он заглядывал далеко в историю тюркского мира, его народов и искал то объединяющее начало, которое простирается от Алтая до Дуная. «В случае объединения этот огромный регион может показать миру пример единения, сплоченности и способности к выживанию. Очевидно, что это - основа для экономического успеха и дальнейшего политического развития», - подчеркнул ученый.²⁸

²⁸ С. Мажитов. Выступление на Круглом столе к 120-летию ученого-тюрколога Ахмета-Заки Валиди Тогана в Алматы. Казахстан.

*Азат Ахметович Ибрагимов,
директор Национальной
библиотеки им. А.-З.Валиди
Республики Башкортостан, г.Уфа*

**Национальная библиотека им. А.-З.Валиди
Республики Башкортостан как центр сохранения
духовно-культурного наследия башкирского народа**

Хэйерле көн!
Добрый день, уважаемые участники конференции!

Национальная библиотека Республики Башкортостан - это сокровищница культуры и литературы башкирского народа. Сегодня главная библиотека республики – единственная публичная библиотека в мире, которая занимается вопросами комплектования и распространения башкирской книги, собирает информацию со всего мира о башкирах и о Башкортостане.

27 апреля 1992 года Совет Министров БАССР принял Постановление № 110 «О преобразовании Башкирской республиканской библиотеки им. Н.К. Крупской в Национальную библиотеку Республики Башкортостан». 23 июля того же года ей было присвоено имя лидера башкирского национального движения, основателя башкирской автономии, выдающегося ученого-востоковеда Ахмет-Заки Валиди.

Присвоение имени Ахмет-Заки Валиди Национальной библиотеке является не просто увековечением его как личности в масштабах созданной им башкирской республики, родной земли. Этот акт имеет глубокий смысл для всего тюркского мира, тюркологической и востоковедческой науки в целом. Жизнь и творчество

великого ученого была неразрывно связана с книгами, с поисками и изучением новых рукописей и первоисточников для написания и создания истории тюркских народов.

Поэтому мне хотелось бы несколько слов сказать о коллекции книг А.-З. Валиди, имеющейся в фондах НБ РБ.

Сегодня гордостью Национальной библиотеки является наличие в ее фондах первых и ранних трудов А.-З.Валиди, изданные до его эмиграции в 1909-1920 гг. В коллекции также имеются тюрко-мусульманские издания как «Идел», «Шура», «Вақыт», «Мектеп», «Суембике», «Ан» и «Тормош», в которых были опубликованы многочисленные научные и публицистические статьи А.-З. Валиди.

После вынужденной эмиграции в 1923 году А.-З. Валиди полностью посвящает себя научной деятельности. Он усердно работает в архивах и библиотеках Ирана, Афганистана, Индии. А.-З. Валиди обнаруживает и вводит в научный оборот уникальные восточные рукописи Ибн Фадлана, Ибн-аль Факиха, Бируни, Икбала и др. Далее его поиски и изыскания продолжаются в Западной Европе, в знаменитых библиотеках и книгохранилищах Парижа, Берлина, Будапешта. Среднеазиатские ученые-востоковеды с восхищением и благодарностью отмечают, какова была для истории культуры и литературы Средней Азии и Ближнего Востока роль открытия А.-З.Валиди рукописей Алишера Навои, Султана Хусейна Байкары, Губайдуллы Хана Шайбани, Лутфи, исторических сочинений «таварих». Исследования современных узбекских ученых А.А.Захидова, М.Абдурахманова и Р.Н. Шигабдинова о деятельности А.-З.Валиди в Средней Азии помогли не только пополнить фонд библиотеки, они еще являются путеводителем для даль-

нейших поисков и научных изысканий письменного духовно-культурного наследия башкирского и других тюркских народов.

В фондах НБ РБ имеются труды А.-З. Валиди, посвященные истории и культуре Азербайджана. Это – научные статьи «Азербайджан», «Историческая география Азербайджана», «К проблеме исповедания христианства огузами», «Общество изучения Туркестана и Азербайджана», «Об этнографии Азербайджана», «Новые работы по истории Кавказа», «О некоторых древних легендах в дастане о Кёроглу», которые были опубликованы в различных турецких и европейских периодических изданиях. Такие фундаментальные труды как «Методология исторических исследований», «Дастан об Огузе», «Введение во всеобщую историю тюрков», «Воспоминания: Борьба туркестанцев и других тюрков мусульманского Востока за свое национальное бытие и культуру» также являются ценными источниками по истории и культуре азербайджанского народа.

Таким образом, А.-З. Валиди в своем стремлении пролить свет в общетюркскую историю смог охватить практически всю географию, населенными тюркскими народами, в том числе он сделал большой вклад и в изучение Азербайджана и сопредельных с ним территорий.

Коллекция книг А.-З. Валиди, работа по поиску и пополнению этой коллекции новыми или еще не обнаруженными материалами, составление и дополнение его библиографии, создание электронной коллекции книг являются неотъемлемой частью деятельности НБ РБ по реализации программы «Память башкирского народа».

Программа «Память башкирского народа» имеет следующие положения:

1. Создание банка данных о башкирах и Башкортостане, рукописных и печатных изданиях. Создание

каталога рукописей и редких книг, находящихся в фондах НБ РБ и других книгохранилищах республики.

2. Поиск и сбор башкирской книги, рукописных и печатных памятников и сведений о Башкортостане, находящихся за пределами республики.

3. Сохранение (репродуцирование и оцифровка) памятников письменного наследия для будущих поколений.

4. Обеспечение общедоступности, т.е. сделать достоянием широкого круга читателей литературу, долгое время бывшую недоступной.

Что сделано в этом направлении?

Во-первых, в составе НБ РБ определены два структурных подразделения, которые работают над реализацией программы «Память башкирского народа». Отдел башкирской литературы и краеведения ведет работу по созданию банка данных современных изданий о башкирах и Башкортостане, в том числе занимается комплектованием книг А.-З. Валиди и книг о жизни и творчестве ученого, изданных в Башкортостане и России после 1990-х. Несколько специфичной является работа отдела рукописей и редких изданий. Если общий фонд библиотеки насчитывает 3, 275 млн. ед.хр., из них более 40 тыс. составляют фонд отдела рукописей и редких изданий. Это в основном рукописные и старопечатные книги на восточных и европейских языках, справочные и энциклопедические издания, комплекты журналов и газет, изданные на территории исторического Башкортостана, в городах Урало-Поволжья и других регионов России, в сопредельных государствах.

Около 14 тыс. книг по многим параметрам подпадают в категорию «книжных памятников». По определению, это книги (рукописные и все виды печатных изданий) или книжные коллекции, обладающие выдаю-

щимися духовными, эстетическими или документирующими свойствами, представляющие общественно значимую научную, историческую, культурную ценность, особо выделенные в составе совокупного книжного фонда и охраняемые специальным законодательством. Необходимо сказать, что коллекция книг А.-З.Валиди, согласно этому определению, также являются книжными памятниками.

Жемчужиной фонда Национальной библиотеки и ее самой древней частью являются рукописные книги. Их всего 221 томов. Национальной библиотекой издан «Каталог рукописей» (2005).

Что касается редких изданий, то необходимо отметить следующее. За последние годы изданы рекомендательный указатель литературы «Народы Башкортостана в редких изданиях» (2003), «Свод законов о башкирском языке. Начало XX века» (2005), «История башкир» (2006), аннотированный указатель журнала «Шура». В 2009 году изданы указатель журналов российских мусульман «Ислам» (Уфа, 1924-1927) и «Дианат» (Уфа, 1926-1928) и научно-популярная книга «Под знаменем автономного Башкортостана», в котором имеются ценные сведения о сподвижниках и соратниках А.-З. Валиди.

Во-вторых, сотрудники НБ РБ ежеквартально выезжают в командировки с целью поиска и сбора башкирской книги, рукописных и печатных памятников и сведений о Башкортостане, находящихся за пределами республики. В течение 2009 года выявлено и приобретено 60 редких и ценных изданий и 2 рукописные книги. Также НБ РБ много усилий прикладывает во исполнение Указа Президента Республики Башкортостан от 4 сентября 1996 года «О мерах по возвращению в Башкортостан научного наследия Ахмет-Заки Валиди Тогана,

Абдулкадира Инана, Галимьяна Тагана и увековечению их памяти». С 1996 года сотрудники Национальной библиотеки им. А.-З. Валиди выявили и приобрели, а также приняли в дар около 2000 экземпляров книг башкирских ученых-эмигрантов.

Реализация третьего и четвертого положений программы «Память башкирского народа» осуществляется с помощью современных информационных технологий. Ввиду того, что сохранность фондов имеет приоритет над общедоступностью, было решено оцифровать все книжные памятники и издания, которые имеются в единственном экземпляре или находятся в ветхом состоянии. По состоянию на 15 апреля 2010 г. в рамках реализации программы «Память башкирского народа» оцифровано всего 315 книжных памятников, в том числе 55 трудов А.-З. Валиди.

В последние годы наметились положительные изменения в духовно-нравственной сфере общества. С ростом интереса у населения Республики Башкортостан к истокам национальных культур, религии, этничности, родословным, краеведению возрастает спрос и на литературу из фондов НБ РБ. Параллельно с поиском и сбором информации по программе «Память башкирского народа», ведется большая работа по исследованию и введению в научный оборот наиболее ярких и значимых образцов духовно-культурного наследия, преданных забвению в силу идеологии советского периода.

С участием НБ РБ были изучены, переведены и изданы десятки книг, в которых нашли отражение уклад жизни башкирского народа, других уральских и поволжских этносов, административное и сословное управление, экономическая история края, деятельность конфессий и образовательных учреждений - мусульманских и православных, движение за национально-куль-

турное возрождение башкирского народа и деятельность его выдающихся сынов: просветителей, богословов, ученых, поэтов и литераторов как М. Акмулла, З.Расулев, Р.Фахретдинов, М.Уметбаев, Ш.Бабич, М.Гафури, З.Валиди Тоган, А.Инан и т.д.

Как известно, культура любого народа уникальна и является основой социального и экономического развития народов, государств и цивилизаций, духовного и нравственного возвышения человека. Как и другие народы мира, башкирский народ преклоняется перед своей историей, документальным письменным наследием.

Таким образом, Национальная библиотека им. А.-З.Валиди Республики Башкортостан ставит своей целью не только сохранить духовно-культурное наследие, зафиксированных в письменных источниках, но и широко распространять это наследие среди пользователей, тем самым способствовать процветанию и развитию науки, культуры и искусства башкирского народа.

*Ильдар Салаватович Киреев,
заведующий отделом
рукописных и редких изданий
Национальной библиотеки им. А.-З.Валиди
Республики Башкортостан, г.Уфа*

**Деятельность национальной библиотеки
Республики Башкортостан по сбору и обеспечению
сохранности научного наследия А.-З. Валиди**

В соответствии с Законом Республики Башкортостан «О библиотечном деле», Национальная библиотека является государственной, центральной, универсальной, научной, общедоступной библиотекой Республики Башкортостан, культурным центром республиканского значения, национальным хранилищем документов, республиканским центром научно-исследовательской работы в области библиотековедения, библиографоведения и книговедения. Современное название библиотека носит с 27 апреля 1992 года. Тогда Совет Министров БАССР принял Постановление № 110 «О преобразовании Башкирской республиканской библиотеки им. Н.К. Крупской в Национальную библиотеку Республики Башкортостан». 23 июля того же года библиотеке было присвоено имя одного из основателей башкирской автономии и основоположников российского федерализма, ученого-востоковеда с мировым именем Ахмет-Заки Валиди.

Специфика деятельности Национальной библиотеки им. А.-З.Валиди Республики Башкортостан выражается в выполнении функции сбора, хранения и распространения документов о башкирах и о Башкортостане, изданных как в самой республике, так и за ее предела-

ми, независимо от языка изложения и хронологических рамок, в обеспечении вечности хранения фонда «Память башкирского народа».

К работе по выявлению, приобретению и обеспечению сохранности научного наследия башкирских ученых-эмигрантов, в частности А.-З. Валиди, главная библиотека республики приступила в 1991 году, сразу же после легализации имени А.-З. Валиди. В декабре 1990 года в Башкортостане впервые было широко отмечено 100-летие со дня рождения А.-З. Валиди проведением в г. Уфе международной научной конференции.

Необходимо отметить, что в советский период, несмотря на всевозможные постановления ЦК и обкома ВКП (б) и специальными инструкциям Главполитпросвета РСФСР, Башнаркомпроса и Управления по охране государственных тайн в печати при СНК БАССР (Обллит) об очистке книжных фондов от «вражеской» литературы и создании специального отдела для сбора и хранения изымаемой литературы в составе Республиканской библиотеки, большинство книг и статей А.-З. Валиди все же остались целы.

Несомненно, создание спецфондов (или, как их еще называли, спецхранов) ставило непреодолимую стену между массовым читателем и многими выдающимися произведениями ученых, литераторов, деятелей культуры и искусства и обедняло духовную культуру общества. Как не парадоксально, благодаря наличию спецфонда в своей структуре, главная библиотека республики сохранила почти все запрещенные произведения, в т.ч. оригиналы трудов А.-З. Валиди. Сегодня Национальная библиотека РБ гордится тем, что в своих стенах хранит первое издание научного труда ученого «Историю тюрок и татар» (Казань, 1912). В стенах библиотеки хранятся и другие ранние труды ученого - это «Смутное

время и участие мусульман на избрании на царство Михаила Федоровича Романова» (1913), «Чагатайский поэт Лутфи и его стихи» (1914), «Восточные рукописи в Ферганской области» (1915), «Краткая история тюрок и татар» (издания 1915 и 1917 гг.). Также имеются такие тюрко-мусульманские периодические издания как «Идел», «Шура», «Вакыт», «Мектеп», «Соембике», «Ан» и «Тормош», в которых были опубликованы многочисленные научные и публицистические статьи А.-З. Валиди.

В период между 1992 и 1996 гг. копии трудов А.-З. Валиди в Национальную библиотеку в основном поступили от библиотек Москвы (Российская государственная библиотека), Санкт-Петербурга (Российская национальная библиотека), Национальной библиотеки Турецкой Республики (копии всего около 75 названий книг).

Работа по выявлению и сбору научного наследия А.-З.Валиди заметно активизировалась после принятия Указа Президента Республики Башкортостан «О мерах по возвращению в Башкортостан научного наследия А.-З.Валиди Тогана, А.Инана, Г.Тагана и увековечению их памяти» от 4 сентября 1996 года.

В создании коллекции книг А.-З.Валиди принимают участие как башкирская (российская), так и турецкая сторона, в основном из числа родственников, учеников А.-З.Валиди из Турции, ученых-«валидоведов». Особенно необходимо отметить, огромную помощь семье А.-З.Валиди. С 1996 по 2009 год от Исенбике Тоган - дочери А.-З.Валиди в дар Национальной библиотеке поступило 42 названия книг и оттиски статей, опубликованных в турецких и европейских сборниках и периодических изданиях. Известный башкирский ученый и первый в республике «валидовед» А.М.Юлдашбаев преподнес национальному книгохранилищу еще один бес-

ценный подарок: он передал около 300 ед.хр. документов, scrupulously собранные им в течении последних двадцати лет. Неоценимую помощь по выявлению и сбору научного наследия А.-З.Валиди продолжают оказывать башкирские ученые-историки и «валидоведы» А.Г.Салихов и М.Н.Фархшатов, узбекский ученый Махамаджон Абдурахманов и турецкий ученый Тунджер Байкара - ученик А.-З.Валиди.

В сборе историко-политической документации, касающейся общественно-политической деятельности А.-З.Валиди в России, огромную помощь оказал Центральный государственный архив общественных объединений (ЦГАОО РБ) республики. В 2010 году данной организацией Национальной библиотеке передано около 50 копий документов.

В настоящий момент в Национальной библиотеке Республики Башкортостан имеются в наличии практически все прижизненные издания трудов А.-З.Валиди, включая такие фундаментальные исследования как «Введение во всеобщую историю тюрков», «Современный Туркестан и его недавнее прошлое», «Методология в исторических исследованиях», Хорезмийский перевод «Мукаддимат аль-адаб», «О миниатюрах в библиотеках Стамбула». Коллекция книг А.-З.Валиди состоит из 240 названий книг и статей, а количество экземпляров достигает 3000 ед.хр.

Обеспечение сохранности и физического состояния коллекции книг А.-З.Валиди является одной из приоритетных задач Национальной библиотеки, так как многие его книги имеются в единственном экземпляре, а в целом вся коллекция по большинству параметров подпадает под категорию «Книжных памятников» (в республике пока не имеется специального законодательства).

В соответствии с современным пониманием, книжные памятники - это книги (рукописные и все виды печатных изданий) или книжные коллекции, обладающие выдающимися духовными, эстетическими или документальными свойствами, представляющие общественно значимую научную, историческую, культурную ценность, особо выделенные в составе совокупного книжного фонда и охраняемые специальным законодательством.

В связи с вышесказанным, все труды А.-З. Валиди подлежат оцифровке. Электронные версии его трудов будут размещены на сайте библиотеки для доступа к ним широкого круга пользователей. Таким образом, будет создана электронная база данных и одновременно обеспечена сохранность оригиналов трудов А.-З.Валиди.

В 1996 году Национальная библиотека совместно с Академией Наук Республики Башкортостан и Национальным музеем Республики Башкортостан приняла участие в составлении библиографического сборника «Материалы к библиографии Ахмет-Заки Валиди Тоған». В данный сборник включены как прижизненные, так и посмертные труды ученого, их переводы на башкирском, русском и татарском языках, вновь обнаруженные дореволюционные работы, а также литература о его творчестве. Специально отмечены издания, хранящиеся в стенах Национальной библиотеки. В данное время коллектив библиотеки работает над дополнением указанного сборника.

Несмотря на возвращение светлого имени А.-З.Валиди в 1990 году, имена таких ученых-эмигрантов из башкир как Абдулкадир Инан и Галимьян Таған еще несколько лет продолжали оставаться малоизвестными. Во исполнение Указа Президента Республики Башкортостан «О мерах по возвращению в Башкортос-

тан научного наследия А.-З.Валиди Тогана, А.Инана, Г.Тагана и увековечению их памяти» от 4 сентября 1996 года Министерство культуры и национальной политики Республики Башкортостан приняло необходимые меры. Через международную организацию ТЮРКСОЙ был установлен контакт и достигнута договоренность с сыном А.Инана о возвращении личной библиотеки ученого в Башкортостан. Таким образом, в 1997 году значительная часть коллекции книг (около 300 ед.хр.) Абдулкадира Инана была передана в дар Национальной библиотеке им. А.-З.Валиди Республики Башкортостан.

Что касается научного наследия Галимьяна Тагана, то необходимо сказать следующее. Материалы о жизни и творчестве Г.Тагана, хотя и очень скудные, имеются в составе коллекции книг А.-З.Валиди и часть из них введены в научный оборот валидоведом А.М.Юлдашбаевым. Весомый вклад по сбору научного наследия Г.Тагана внес историк М.Н.Фархшатов.

Совсем недавно сотрудники Национальной библиотеки РБ в Российской государственной библиотеке выявили и приобрели копии трудов еще одного малоизвестного в Башкортостане и России башкирского ученого - археолога и этнографа Хамит Зубеир Кушая.

В заключении необходимо отметить, что Национальная библиотека Республики Башкортостан - единственное в республике государственное учреждение культуры, которое носит имя А.-З.Валиди и крупнейшее книгохранилище, в котором аккумулированы наибольшее количество оригиналов и копий трудов великого ученого. Эти аргументы обязывают коллектив Национальной библиотеки принять самое активное участие не только в сборе и обеспечении сохранности, но и в популяризации научного наследия А.-З.Валиди.

Mirzə Ənsərli,
AMEA, akad. Z.M.Bünyadov
adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
elmi işçisi

**Professor Əhməd Zəki Validi Toğanın həyatı və
elmi fəaliyyətinin Azərbaycanda öyrənilməsi**

1917-ci ilin fevralında çar Rusiyasında burjua-demokratik inqilabı baş verdi və çar üsuli-idarəsi ləğv olundu. Rusiya imperiyasına Müvəqqəti Hökumət deyilən bir hökumət rəhbərlik etməyə başladı. Bu zaman imperiyanın daxilində yaşayan İtil-Ural, Qafqaz, Türküstan və Krım türkləri öz Milli dövlətlərini qurmaq uğrunda mübarizəyə başladılar. İtil-Uralda yaşayan başqırdlar da bu fürsətdən istifadə edərək Başqırdıstan Respublikası adlı müstəqil bir dövlət qurdular. Bu Milli dövlətin qurulmasında gələcəkdə Türk-İslam Dünyasının böyük alimi olacaq Əhməd Zəki Validi Toğan yorulmadan çalışmışdır. Onun 1920-ci ilə kimi, yəni Milli başqırd dövlətinin bolşeviklər tərəfindən istilaya uğramasına qədər hansı əziyyətlər çəkdiyi, yazdığı və ilk nəşri 1969-cu ildə Türkiyədə çapdan çıxan «Xatirələr»ində geniş təsvir olunmuşdur.

1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər çevriliş edərək hakimiyyəti ələ aldılar və Müvəqqəti Hökuməti ləğv etdilər. Onlar qurduqları sovet hökumətinin ilk illərindən başlayaraq çar Rusiyası dövründə yetişmiş istər slavyan əsilli, istərsə də başqa xalqlara məxsus ziyalılara qarşı kütləvi repressiyalara başladılar. Artıq 1920-ci ilin sonlarında çar Rusiyası dağıldıqdan sonra qurulmuş Milli müstəqil dövlətlər sovet dövlətinin istilasına uğrayaraq müstəqilliklərini itirdilər. Milli qüvvələrin əksəriyyəti güllələndi, bir çoxları da Sibirə sürgün olundu. Repressiyadan salamat qalanların bir hissəsi

yeni quruluşu qəbul etdi, qəbul etməyənlər isə xarici ölkələrə getdilər.

Bolşeviklərin qurduqları yeni quruluşu qəbul etməyənlərdən bəziləri xaricə getməmişdən əvvəl bir müddət gizli fəaliyyətə keçərək bolşeviklərə qarşı mübarizələrini davam etdirdilər. Belə şəxslərdən biri də Əhməd Zəki Validi olmuşdur. O, mübarizəsini hələ bolşeviklərin istila etmədikləri Türkünstanda davam etdirmək məqsədi ilə oraya gedir və 1922-ci ilə kimi silahı yerə qoymayan Basmaçılıq hərəkatının liderlərindən biri kimi fəaliyyət göstərir. Artıq bolşeviklərə müqavimət göstərməyin imkansız olduğunu görən Əhməd Zəki Validi Avropaya gedir və 1926-cı ildə Türkiyəyə gələrək İstanbul Universitetində müəllimlik etməyə başlayır.

Sovet hökuməti mühacirətdə yaşayan alimlərin fəaliyyətlərini daima öyrənməyə çalışmış və onların əsərlərini Moskvaya gətirdərək diqqətlə araşdırmışdılar. Həmin əsərlər arxivlərin və kitabxanaların xüsusi fondlarında saxlanılaraq elmi ictimaiyyətdən gizlədildi. Bu əsərlərdən yalnız müəyyən adamlar əlaqədar idarələrin icazəsi ilə istifadə edə bilirdilər. SSRİ dağıldıqdan sonra bu əsərlər ümumi fondlara verildi və oxucular onlardan sərbəst istifadə etməyə başladılar. Həm Başqırdıstanda, həm Azərbaycanda və bir çox türk respublikalarında onun əsərləri tədqiq olunmağa başladı. İctimai-siyasi və elmi fəaliyyəti haqqında müxtəlif məzmunlu kitablar və məqalələr çap edildi. Onu da qeyd edirəm ki, yaşlı tarixçilər ilə Əhməd Zəki Validi haqqında söhbət etdiyim zaman maraqlı məqamlar üzə çıxdı. Onlar bildirdilər ki, biz onun əsərlərindən istifadə etsək də mənbə kimi adını çəkə və ədəbiyyat siyahısında verə bilmirdik. Onun əsərləri, həyatı, ictimai-siyasi və elmi fəalliyəti haqqında 90-cı illərdən bu günə kimi Mən, AMEA, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun «Türkiyə tarixi və iqtisadiyyatı» şöbəsinin elmi işçisi Mirzə Ənsərli, yenə həmin şöbə-

nin böyük elmi işçisi, tarix elmləri namizədi Bəşarət Bəşirova, hazırda Azərbaycanın Moldaviyadakı səfiri filologiya elmləri doktoru İsfəndiyar Vahabzadə, AMEA Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri namizadə Tofiq Nəcəfli, yenə həmin institutun şöbə müdiri, Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru professor Vaqif Piriyeu və ixtisasca türkoloq olan tədqiqatçı Aydın Mədətoğlu onun bəzi əsərlərini Azərbaycan türkcəsinə çevirərək nəşr etdirmiş və həyatı, ictimai-siyasi və elmi fəaliyyəti haqqında məqalələr yazmışdılar. Bu məqalələr müxtəlif jurnallarda və qəzetlərdə çap olunmuşdur.

Mən, Türkiyədə yaşamış azərbaycanlı mühacirlər haqqında XX əsrin 80-ci illərin axırı - 90-cı illərin əvvəllərində məlumatlar toplayan zaman İtil-Ural, Türküstan, Krım və Şimalı Qafqazdan olan mühacirlərin adlarına da tez-tez rast gəlirdim. Paralel olaraq bu mühacirləri də öyrənməyə başladım və bunların arasında Əhməd Zəki Validi Toğan, Sədri Maksudi, Ayaz İshaki-İdilli, Abdulla Battal-Taymas, Musa Cərullah Bigiyev, Akdes Nimet Kurat, Seyidəhməd Krımər, Əbdürrəşid İbrahim, Rəşid Rəhməti Arat, Baymirzə Hayit və başqalarının ictimai-siyasi və elmi fəaliyyətləri diqqətimi daha çox cəlb etdi və onların hər biri haqqında məqalələr yazıb müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirdim. Sonra Əhməd Zəki Validi Toğan haqqında araşdırmalarımı genişləndirərək 1998-ci ildə «Prof. dr. Əhməd Zəki Validi Toğan» adlı 56 səhifəlik bir kitabça nəşr etdirdim. Kitabça 3 bölmədən ibarətdir (həyat və fəaliyyəti; əsərlərinin bibliografiyası; Azərbaycan və azərbaycanlılarla bağlı bəzi xatirələri). Şöbəmizin əməkdaşı tarix elmləri namizədi Bəşarət Bəşirova və mən Əhməd Zəki Validi Toğanın «Ümum türk tarixinə giriş» əsərini Azərbaycan türkcəsində nəşrə hazırlamışıq. Bu il çap olunacaqdır. Mən, və AMEA Tarix İnstitutunun əməkdaşı, tarix elmləri namizədi Tofiq Nəcəfi ilə birlikdə onun 1942-ci ildə İslam Ensiklopediyasının 2-ci

cildində çap etdirdiyi «Azərbaycan» məqaləsini Azərbaycan türkcəsində 2007-ci ildə «Ocaq» nəşriyyatında çap etdirdik. Onu da qeyd edirəm ki, Tofiq Nəcəfli «Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında» adlı namizədlik dissertasiyasını yazan zaman Əhməd Zəki Validi Toğanın əsərlərindən geniş istifadə etmişdir.

2005-ci ildə Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi Şurası mənim götürdüyüm «Professor Əhməd Zəki Validi Toğan və Türkiyə tarixşünaslığı» adlı namizədlik dissertasiyasının mövzunu təsdiq etdi. Artıq mövzu tamamlanmaq üzrədir. Mövzu ilə əlaqədar AMEA, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun «Elmi Araşdırmalar»ında və AMEA «Xəbərlər»ində «Professor Əhməd Zəki Validi Toğanın əsərlərində Azərbaycanın qədim tarixinin bəzi məsələləri haqqında» və «Əhməd Zəki Validi Toğanın əsərlərində «türk və monqol fəthlərinin dünya tarixində əhəmiyyəti»nə dair irəli sürülən fikirlər» adlı məqalələrim çap olunub.

Professor Əhməd Zəki Validi Toğanın siyasi fəaliyyətini araşdıranlar arasında filologiya elmləri doktoru İsfəndiyar Vahabzadənin də özünəməxsus yeri var. O 90-cı illərdə «Meydan» qəzetində professor Əhməd Zəki Validi Toğanın 30-cu illərin sonu - 40-cı illərdəki siyasi fəaliyyətinin bəzi incə məqamlarını təsvir etməyə çalışmışdır. Bu məqalədə professorun İkinci Dünya müharibəsində almanlara əsir düşmüş türklərdən Türküstan legionunun yaradılmasındakı xidmətləri və 1944-cü ildə həbs olunması haqqında müfəssəl məlumatlar verilmişdir.

Sonralar, yəni 1997-ci ildə İsfəndiyar Vahabzadə və mən, materiallarımızı birləşdirərək «Mühacirət tarixindən yarpaqlar» adlı publisistik bir əsər nəşr etdirdik. Burada professor Əhməd Zəki Validi Toğan ilə birlikdə Yusif Akçura, Musa Cərullah Bigiyev, Əbdürrəşid İbrahim, Sədri Maksudi, Rəşid Rəhməti Arat, Abdulla Battal Taymaş,

Akdes Nimet Kurat və Əbdülcədir İnan haqqında oçerklər öz əksini tapmışdır. Burada adı çəkilən şəxslər Türkiyənin ictimai-siyasi, mədəni və elmi həyatında iz qoymuş şəxslərdir.

Professor Əhməd Zəki Validi Toğanın siyasi fəaliyyətini araşdıranlardan biri də türkoloq-tədqiqatçı Aydın Mə-dətoğludur. O, 2004-cü ildə «Milliyət», 2007-ci ildə «Tür-küstan» qəzetində «Böyük Türk Mücahidi Əhməd Zəki Va-lidi Toğan» adlı məqalə dərc etdirmişdir. Məqalələrin hər ikisində professorun siyasi fəaliyyəti daha qabarıq verilmişdir.

Biz, burada Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun şöbə müdiri, Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, profes-sor Vəqif Piriyevin, professor Əhməd Zəki Validi Toğanın əsərlərinin dərinədən araşdıranlardan biri olduğunu qeyd et-məyə bilmərik. O, professorun 1928-1931-ci illərdə İstanbul Universitetində oxuduğu 4 məruzənin Türkiyədə çap olun-muş variantını Azərbaycan türkcəsində nəşr etdirmişdir. Va-qif müəllim «Azərbaycanın tarixi coğrafiyası» kitabının Bakı nəşrinə geniş ön söz yazmışdır. Bu əsərdə müəllif Dərbənd, Bərdə, Quba, Şabran, Şamaxı, Bakı, Ərəş, Şəki və Zaqatala toponimləri haqqında söhbət açır və onların mənası və tarixi haqqında məlumatlar verir.

MÜNDƏRİCAT

Kərim Tahirov - Ə.Z.Validi Toğanın həyat və fəaliyyətinə qısa baxış	4
Sevda Məmmədəliyeva – Giriş sözü	9
Düsen Kaseinov - Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Genel Sekreteri M. F.Ahundov Azərbaycan Milli Kütüphanesinde yapılan Uluslararası Zeki Velidi Togan Konferansı Katılımcılarına Mesajı	11
Gövhər Baxşəliyeva - Əhməd Zəki Validi Toğanın həyat və yaradıcılığı	14
Tuncel Acar - Ahmet Zeki Velidi Toğan Hayatı, İlmi ve Siyasi Mücadelesi	26
Айдар Эмиров - Зеки Валиди Тоған и Джафер Сейдамет Кырымер. Два лидера - две судьбы: пересекающиеся параллели	38
İsenbike Toğan - Zeki Velidi Togan'ın Tarihçiliğinde Coğrafiya'nın Yeri	45
Tofiq Hacıyev - Türk dünyasının böyük avtoriteti Zəki Validi Toğan	56
Алтун Уалтаева - Ахмет Заки Валиди Тоған и современность	59

Азат Ибрагимов - Национальная
библиотека им. А.-З. Валиди
Республики Башкортостан как центр
сохранения духовно культурного
наследия башкирского народа 74

Ильдар Киреев - Деятельность Национальной
библиотеки Республики Башкортостан по сбору
и обеспечению сохранности научного наследия
А.-З.Валиди 81

Mirzə Ənsərli- Professor Əhməd Zəki
Validi Toğanın həyat və elmi fəaliyyətinin
Azərbaycanda öyrənilməsi 87

**Əhməd Zəki Validi Toğanın anadan olmasının 120
illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın
materialları**

(Bakı, 28-30 aprel 2010-cu il)

Nəşriyyat redaktoru və
korrektor:

T.Ağamirova

Kompyuter yığımı və
dizayn:

M.Cəfərova

Ünvan: AZ-1000 Bakı ş., Xaqani küç. 29;

E-mail: contact@anl.az

URL: www.anl.az

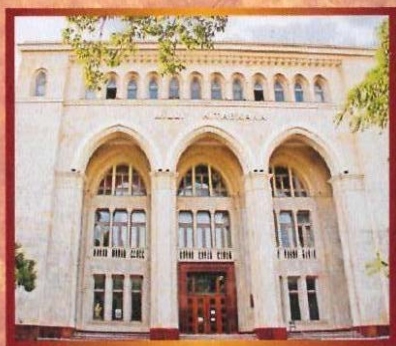
M.F.Axundov ad. Milli Kitabxananın
mətbəəsində ofset üsulu ilə
çap olunmuşdur.

Çapa imzalanmışdır: 28.10.10

Sifariş: 26

Tirajı: 100 nüsxə

Pulsuz

Ünvan: AZ-1000, Bakı şəhəri, Xaqani küçəsi, 29;
tel: (+994 12) 493 40 03; faks: (+994 12) 498 08 22
e-mail: contact@anl.az; www.anl.az